

Makkoshotyka nincs messze Olaszliszkától

„Mihelyst felcsillant a leghalványabb lehetőség, hogy a cigány családfő tartós ipari munkaviszonyt létesítsen, akkor a legtörekvőbbek ezt meg is tették”

Fejezetek Havas Gábor életéből

Családtörténet

Nagyszülők

Anyai nagyapám, Beck Ö. Fülöp, ismert szobrászművész volt. 1873-ban született egy pápai 13 gyerekes molnár – később pék – családjában. Iparművésznek tanult.^[1] Már igen fiatalon készített iparművészeti tárgyakat. 1896-ban meghirdettek egy pályázatot a millenniumi emlékérmekre, amit 23 évesen megnyert, és ezekkel az érmeikkel vált viszonylag ismertté. Így terelődött aztán a szobrászi pálya felé is. Nemrégiben újraolvastam az önéletírását, amely Rippl-Rónai önéletírásával egy kötetben jelent meg. Leírja, hogy milyen nehéz és kemény időszak volt, amíg szép lassan elismert szobrász lett belőle.^[2] Mindazt azonban, amit szeretett volna, szobrászként nem tudta teljesen megvalósítani, mert elsősorban éremművészként értékelték. Ebben a minőségében sok olyan érmet készített, amelyek értékes darabjai lettek a magyar éremművészetnek. Az nem sokszor adatott meg neki, hogy nagyobb méretű köztéri szobrokat is készíthessen, és amit felállítottak, többnyire azzal is bajok voltak. Az „Ifjúság kútja” című szobra egy meztelen női alakot ábrázol, aki egy leplet tart maga mögött, de az nem fedi el a testét. 1838-ban állították fel a Margit utca és a Zárda utca találkozásánál lévő parkban, és egyházi körökből azonnal élesen kritizálták azzal, hogy közszeméremsertő. A közeli ferencesrendi zárda főnöke beadványban követelte, hogy

távolítsák el. Végül sikerült is elérnie, hogy lebontsák és elszállítsák, de aztán a hatvanas években az eredeti helyén újra felállították.

Ugyancsak 1938-ban, Kölcsey halálának századik évfordulójára rendelték tőle egy domborművet a budapesti vármegyeháza falára. Személyesen irányította a munkálatokat, amikor az emléktáblát a kijelölt helyére, a főudvar falába illesztették. De az ünnepélyes felavatására már nem kerülhetett sor, mert a főispán utasítására leszerelték és eltávolították. Nagypám az önéletrajzában hosszan ír erről az esetről, és említi azt is, hogy az emléktábla eltávolításában meghatározó szerepe volt egy nyilas lap ellene intézett támadásának. De úgy állítja be, mintha csak az lett volna a bajuk, hogy ő tervezte a Tanácsköztársaság pénzmintáit. Én azonban gyerekkoromban, amikor egyszer az anyám fiókjában turkáltam, találtam egy újságkivágást, amely ennek a nyilas újságnak a nagypámra vonatkozó cikkét tartalmazta, és abban fekete-fehéren az állt, hogy hogy jön ahhoz egy zsidó, hogy a nemzet költőjének, a Himnusz szerzőjének ő állítson emléket. Nagyon jellemzőnek tartom ezt az elfojtást. Önéletírását az ostrom alatt fejezte be. A zsidó szó az akkor papírra vetett utolsó oldalakon bukkan fel először a zsidóüldözések szörnyűségei kapcsán, de akkor is úgy, mintha őt ez személyesen semmilyen módon nem érintené. A családjára, felmenőire eleve nem sok szót veszteget, de hogy egy zsidó családról van szó, azt meg sem említi. Nagypám ugyanis teljes meggyőződéssel asszimilálódni akaró ember volt. Nagyon korán ki is keresztelkedett, áttért a református hitre. Nagyon komolyan vette új vallását; az áttérést nem csak afféle felszíni alkalmazkodásnak szánta. Azonosult a református vallás tanításaival, igyekezett aszerint élni. Nagyon puritán életet élt, igazi református autoriter patriarcha volt, amit a gyerekei meg is szenvedtek. Ezért is volt nagy csapás számára, amikor kiderült, hogy a kisebbik lánya, az anyám, és a kisebbik fia belekeveredett az ifjúkommunista mozgalomba. Azért is nagyon rossz néven vette, mert ez az ő karrierjének nagyon ártott, de azért is, mert elfogadhatatlannak tartotta, hogy a gyerekei ennyire beleártsák magukat a politikába, ráadásul ilyen radikális vonalon. Ráadásul az egészség csak akkor tudta meg, amikor letartóztatták őket. Neki abból is sok baja volt, hogy tanári állást vállalt a Tanácsköztársaság idején a Képzőművészeti Főiskolán, pedig akkor sem politizált, és az önéletrajz tanúsága szerint kizárólag a művészetpedagógiai lehetőség érdekelt, az, hogy taníthat, és továbbadhatja, amit tud. Politikailag egyáltalán nem volt elkötelezett a Tanácsköztársaság mellett.

Őszintén magyar hazafi volt, ez többször és nagyon hangsúlyosan előjön önéletírásában is. Anyám mesélte, hogy a nagyobb családi összejöveteleken nagyon idegesítette, ha némely rokon jiddiselő zsidós hanglejtéssel beszélt, és bizony rájuk is szólt, hogy ne beszéljenek így. Művei is tanúsítják, hogy milyen mértékig azonosult a magyar hagyományokkal, a magyar történelemmel. Ő tervezte azt a Mikes Kelemen érmet is, amely a Nyugat folyóirat emblémája lett. Személyesen is nagyon jó kapcsolatban állt a Nyugat nagy generációjával, Babitscal, Móriczcal, Kosztolányival.

Anyai nagyanyám gazdag polgárcsaládból származott. Rossz nyelvek, de a családi visszaemlékezések szerint is, voltak ebben a házasságban érdekmegfontolások; így látta nagypám biztosítottnak azt, hogy a művészettel tudjon foglalkozni. Igazi nagy megrendeléseket, amelyek sok pénzt hoztak volna, csak nagyon elvétve kapott. Egy-két polgárcsaládnak készített egy-egy síremléket, de elég sokszor küszködött komoly anyagi gondokkal. Nagyanyám testvére volt Bárdos Artúr,^[3] aki ismert színházi ember volt a két világháború közötti években. 1923 és 1926 között a Reneszánsz Színházat igazgatta, többször dolgozott a Belvárosi Színháznál, melynek 1945–1948 között az igazgatója is volt. Bárdos fedezte fel többek között Bulla Elmát, Básti Lajost és Kállai Ferencet. A teljes kommunista

hatalomátvétel után elvették tőle a színházát, nem akart a kiépülő kommunista diktatúrában élni, családjával együtt Amerikába emigrált, és ott is halt meg.

Nagyapám az ostrom utolsó napjaiban meghalt, így én őt személyesen már nem ismerhettem. Egy barátja házában a pincéjében húzták meg magukat az ostrom idején. Nagyapám nagyon nehezen bírta ezt a bezártságot, és néhány nappal azelőtt, hogy Budán is véget értek a harcok, elment, és soha többé nem került elő. Utólag sem derült ki semmi érdemleges arról, hogy hol és hogyan végezte, ezért csak találgatni lehet.

A nagyanyám a háború után 1966-os haláláig velünk élt, de vele nem volt bensőséges kapcsolat. Egyáltalán nincs olyan emlékem, hogy valaha is mesélt volna nekem vagy a húgomnak a családról. Halványan rémlik, hogy nagyon bízott benne, hogy valahonnan majd előkerül a nagyapám, de mesélni nem sokat mesélt róla. Amit tudok vagy tudni vélek, azt inkább anyámtól hallottam.

Beck András[4] nevű nagybátyám, akivel anyám annak idején együtt kapcsolódott be a kommunista ifjúsági mozgalomba, a forradalom bukása után, 1957 elején, mindenből teljesen kiábrándulva, kiment Párizsba. 1964-ben meghívott magához. Akkor sokat mesélt a családról, de leginkább arról beszélt, hogy milyen nyomasztó volt a nagyapám, milyen nehéz volt a nyomása alól kiszabadulni, önállósodni, függetlenedni. Ő is szobrász lett, ez megduplázta a nyomást. Nagyapám önéletírásában is van egy halvány utalás arra, hogy volt egy pillanat, amikor apa és fia nagyon rossz viszonyban voltak, és megpróbáltak egy tisztázó beszélgetést folytatni.

Másik fia, legidősebb gyermeke, Pál, fizikusnak tanult.[5] Még a háború előtt kiment Németországba, majd onnan Amerikába, ahol egyetemi tanárként dolgozott. Nyugdíjazásáig Illinois állam egyetemén – University of Illinois at Urbana-Champaign – tanított fizikát. Anyám nővére, a második gyermek, Beck Judit[6] – gondolom, nem egészen függetlenül nagyapámtól – már 16 évesen bekerült a Képzőművészeti Főiskolára. Nagyon tehetségesnek tartották és jól is indult festőművészi pályája. Rosszul sikerült első házassága után Major Tamáshoz ment feleségül, és életét ettől kezdve gyakorlatilag a férje karrierjének rendelte alá, és művészete, hogy is mondjam, hanyatló tendenciát mutatott. Ebben persze nem csak az játszott szerepet, hogy nagyon alárendelte magát Major karrierjének, hanem az is, hogy – szintén nem függetlenül Majortól – azonosult a rendszerrel, és mindazt, ami kritikus gondolkodásra készíthette volna, elhárította magától. Abból, hogy valaki elhárítja a problémákat, ritkán születik értékes művészet. Jellemző, hogy festői működésének utolsó szakaszában csak virágokat festett. Képei jó ízlésre valló dekoratív alkotások, de nem az életről szólnak, hanem egy görcsösen fenntartott álharmóniát tükröznek.

Szülők

Édesanyám, Beck Márta volt a legkisebb gyerek. Saját bevallása szerint kertész szeretett volna lenni, de ebben az apai terror megakadályozta és művészettörténetre kellett beiratkoznia Gerevich Tibor műtörténész professzorhoz,[7] akit a nagyapám jól ismert. Nagyon rosszul érezte itt magát, ezért ment át kémia szakra, de tanulmányait nem tudta befejezni.

1933-ban fogta magát, és átgázolt az Ipolyon. Elég nagy szárazság volt azon a nyáron; levette a cipőjét, felhúzta a szoknyáját és elhagyta Magyarországot. Tette mindezt azért, mert egy bírósági per folyt ellene egyetemi ifjúsági kommunista szervezkedésben való részvétel miatt, amiben ő szabadlábban védekezhetett. Ebben a csoportban volt még Rajk László, Széll Jenő is. Anyám akkor már a Pázmány Péter Tudományegyetem[8] kémia szakára járt. Apja szigorú parancsára művészettörténetet kellett tanulnia, de ehhez nem volt nagy kedve és az első adandó alkalommal átment a Természettudományi Karra.

Volt, amikor ott megjelenő baloldali magyar nyelvű újságoknál dolgozott Pozsonyban, majd Ostravában is élt egy ideig. Se szlovákul, se csehül nem tudott, de erre nem is volt szüksége, hisz akkoriban jelentős számban éltek ott magyarok. 1939-ig, addig, amíg Hitler be nem vonult a Prágába, élt Csehszlovákiában. Elmesélte, hogy mennyire impresszionálta, hogy a Hitler fogadására kirendelt fiatalok hátat fordítottak neki, amikor elhaladt előttük. 1939-ben vízumot szerzett és sikerült kijutnia Angliába, ahol családoknál háztartási alkalmazottként dolgozott. Később konzerv-technikusi képesítést szerzett és a konzerviparban helyezkedett el, egy cardiffi konzervgyárban egészen a művezetőségig vitte.

Széll Jenő, akivel együtt volt abban az ifjúkommunista csoportban, amelyik lebukott az egyetemen, 1945 után bekerült a pártközpontba és felajánlotta neki, miután 1946-ban hazatért, hogy legyen egy konzervgyár igazgatója. Anyám ezt egyértelműen visszautasította azzal, hogy erre ő nem érzi magát alkalmasnak. A Maglódi úti Globus Konzervgyárban dolgozott egy ideig, majd a Hermann Ottó úti Konzervipari Kutatóintézetbe került. Először laboránsként, majd technikusként dolgozott. A nyugdíjazás előtti években pedig a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott *Acta Alimentaria* c. kiadványnak dolgozott, amiben a kutatóintézet munkatársainak a tudományos cikkei jelentek meg. Hét éves angliai tartózkodás után jól tudott angolul, és ő fordította a tanulmányok összefoglalóit angolra.

Édesapám családjáról rendkívül keveset tudok. Két unokatestvérén kívül jóformán senki sem maradt életben családjából. Szülei a zsidó vallást megtartó budapesti zsidók voltak, nem olyan asszimilánsok, mint a másik nagyapám. Nem a Holocaust áldozatai voltak; előbb az édesanyja, majd az édesapja is korán, még a háború előtt meghalt. Apai nagyapám valami ügynökféle volt, elég szegényes körülmények között éltek. Legjobb esetben kispolgári családnak nevezhetjük. Apám öccsét viszont elvitték munkaszolgálatra, ő ott is pusztult el. Az életben maradt unokatestvéreinek családját Auschwitzba hurcolták; mindkettejük férje és egyikük lánya ott halt meg. Velük jó kapcsolatban voltunk, előfordult, hogy anyám, mikor már egyedül volt, néhány napra rájuk bízott engem.

Apai nagyanyámról csak annyit tudok, hogy Fanni volt a keresztnéve, ezért a húgomat is Fanninak nevezték el.

Apám, Havas Endre gimnáziumot végzett, nem folytatott felsőfokú tanulmányokat. Fiatal kora óta verseket írt, egy-kettő meg is jelent. Kapcsolatban állt Radnóttal is, de nem volt olyan tehetséges. Halála után kiadták a verseit. Van ebben a kötetben egy-két jó vers, de a versek többsége nem átütő. Apám is kacérkodott a kommunista mozgalommal, de azután kiábrándult belőle és szociáldemokrata irányba fordult. Kiábrándultságának oka olyasmi volt, ami József Attilánál is megjelenik: „dúdolj egy új mesét, a fasiszta kommunizmusét”. [9] Egész hátralévő életét ez a vívódás jellemezte. Egyfelől nagyon akart hinni abban, hogy ez az egész kommunista eszme egy új, jobb világot hoz, ugyanakkor időnként pofán csapták bizonyos tények. De időről időre újra meggyőzte magát, hogy lehet, hogy itt is mindenféle rossz van, ezt így leírta, mégis ez a jövő útja. Aztán mindig rá is fázott. Faludy leírja az

önéletrajzában, hogy amikor megkötötték a Hitler–Sztálin paktum[10] apám teljesen kiborult, fel volt háborodva, őrjöngött, teljesen elfogadhatatlannak tartotta, de később mégis visszatáncolt. Ez elég nehezen érthető meg és csak azzal magyarázható meg, hogy ő mindenáron akarta ezt az eszmét, amibe lehetett kapaszkodni. Faludy a maga sokkal cinikusabb módján szintén ezt sugallja.

Apám a szociáldemokrácia felé orientálódott, amikor 1939-ben elhagyta Magyarországot. Párizsba ment, ahol Faludy Györggyel és körével volt együtt. Amikor Hitler bevonult Franciaországba, tovább menekültek Biarritzba, ahol nagy nehezen sikerült feljutniuk egy Marokkóba tartó hajóra. Ezt Faludy a „Pokolbéli víg napjaim”-ban elég részletesen le is írja. Faludy onnan Amerikába, apám pedig Angliába ment. Marokkóban nagyon rossz idegállapotba került, és kezelés alatt állt. Még az is felmerült, hogy nem fog tudni elmenni azzal a hajóval, ami Angliába indult, de azután összeszedte magát. Az idegrendszere azonban továbbra is nagyon labilis maradt.

Istenigazából nem tudom, hogy miért Angliába ment, és nem Faludyval Amerikába. Annyira bizonytalan és esetleges volt akkoriban, hogy kivel mi történik, ezt Faludy önéletrajzában „Pokolbéli víg napjaim” is megírja. Elég sokat ír erről az időszakról; a legtöbbet még tőle lehet megtudni. Azért óvatossággal kell kezelni, mert érzékelem, hogy sok mindent kiszínez, túlpontíroz, hogy érdekesebb legyen a történet. Mindenesetre apámat nem túl sok gyakorlati érzékkel megáldott, naivan jó szándékú emberként jellemzi, akit emiatt rengeteg csalódás ér.

Angliába való megérkezése után azonnal kapcsolatot keresett a magyar emigrációval és a Londonban működő Magyar Clubbal, ahol megismerkedett Arthur Koestlerrel,[11] akinek van egy „Arrival and Departure” című regénye,[12] ami apámról szól. Itt találkozott Károlyi Mihállyal, akinek a titkára lett, és anyámmal is. Összeházasodtak és így születtem én Londonban 1944. október 14-én.

Abban teljesen biztos vagyok, hogy apám Károlyi után jött haza Magyarországra. Azt nem tudom, hogy mi lett volna akkor, ha Károlyi nem akar hazajönni, de Károlyi jött és hívta. Ebben az időben nagyon szeretett volna hinni abban, hogy itt valami jó készül, hogy itt valami abszolút pozitív kibontakozás lesz, hogy végre Magyarország számára egy boldogabb időszak következik. Ez kiderült az akkoriban írt leveleiből.

Ebben a kérdésben volt vita apám és anyám között, mert anyám úgy vélte, hogy Angliában kellene maradnunk. Nagyon-nagyon jó véleménye volt az angolokról, az angol társadalomról. Lenyűgözte őt, hogy milyen bátran és tisztességesen viselkedtek a háború alatt. De az apám lelkesen haza akart jönni. Részt akart venni az új Magyarország felépítésében, hogy ilyen hangzatos kifejezéseket használjak. Noha ő is érzékelt „gyanús” jeleket, szívós állhatatossággal győzködte magát, hogy igenis, ez a kommunisták nélkül nem lehetséges. Ennél fogva nem nézett őszintén szembe egy csomó olyan dologgal, amivel szembe kellett volna néznie.

Károlyi előbb hazajött és apámat bírta meg azzal, hogy likvidálja a londoni lakást és intézze az ügyeket. Károlyi is nagyon naiv volt, de azért annyira nem, mint az apám. A felesége, Andrassy Katinka pedig közben valahol vidéken maradt Angliában, ezért apám levélben tartotta vele a kapcsolatot. Az én számomra ezekből a levelekből, amelyekben természetes politikai kérdések is felvetődtek, az derül ki, hogy Andrassy Katinkának sokkal kevesebb illúziója volt a magyarországi helyzettel kapcsolatban, mint a férjének, Károlyinak. És még sokkal kevesebb illúziója volt, mint az apámnak. Andrassy Katinka meglehetősen bizalmatlan

volt az oroszokkal és az általuk támogatott kommunistákkal szemben, túl sok jót nem várt tőlük, és ennek ezekben a levelekben is hangot adott. Apám meg, miközben őt próbálta győzködni, jól érzékelhetően elsősorban saját magát győzködté, mert a lelke mélyén neki is súlyos kétségei voltak, de betegesen hinni akarta, hogy ezek a kétségek nem megalapozottak. A levelek egy része megjelent a Hajdú Tibor által szerkesztett, „Károlyi levelezése” c. könyvben.[\[13\]](#) Végül is apám kicsit előbb, én anyámmal kicsit később, de 1946-ban mindannyian visszatértünk Magyarországra.

Károlyi szerepet vállalt a magyar politikai életben, és sokáig együttműködött a kommunistákkal. Hazatérése után apám többféle dolgot csinált, még a rádiónál is dolgozott.

1947-ben Károlyit kiküldték Franciaországba nagykövetnek, apám pedig vele ment kulturális attasénak, mi pedig anyámmal követtük őket. 1949-ben apámat hazaparancsolták Károlyi mellől. Nagyon sok barátja élt Párizsban, például Fejtő Ferenc, a követségen dolgozott Szabó Zoltán is, és győzködték, hogy ne hagyja már hazamenjen; használja ki az alkalmat és lépjen le. Azt hiszem, benne ez a lehetőség fel sem merült. Hogy miért rendelték haza, azt nem tudjuk. A rendszerváltás után próbáltunk utánamenni a vele kapcsolatos iratoknak, de nem találtunk semmit. Tény, hogy hazajöttünk mind a négyen, mert akkorra már Párizs mellett, Neuillyben megszületett a húgom.

Apám az Athenaeum Könyvkiadóba került lektornak. Erről is van egy-két, számomra elég riasztó történet a Faludyban. Állítólag megpróbálta rávenni Faludyt, hogy írjon egy általa szerkesztett, antiklerikális célzatú antológia számára. Nem volt valami nagy öröm ezt olvasni, de szembe kell nézni ezzel is.

Károlyi 1949-ben a Rajk per hírére hazajött. Az teljesen nyilvánvaló volt a számára, hogy az abban megfogalmazott vádak jelentős része hazugság. Hazajött, hogy tájékozódjon és hogy beszéljen Rákossal. Akkor találkozott apámmal is. Ekkor Károlyi már „észhez tért”, és elfogadhatatlannak tartotta, amit a kommunisták műveltek. Ami számomra a legszörnyűbb, hogy apám utólag leírta a Károlyival folytatott beszélgetést, és a feljegyzést leadta a pártközpontnak. A feljegyzésben arról van szó, hogy Károlyi számára elfogadhatatlan, ami Magyarországon folyik, és az apám meg próbálta győzködni, hogy de így, de úgy... A végső konklúziója a feljegyzésnek, hogy „nagy valószínűséggel Károlyit elvesztettük”. Károlyi utána le is mondott nagyköveti posztjáról és kint maradt Franciaországban.

Hat éves voltam, amikor 1950 novemberének legelején apámat letartóztatta az ÁVO, elítélték és 1953. március 9-én, pontosan a húgom születésnapján, a Kozma utcai rabkórházban meghalt. Arra emlékszem, hogy pár héttel a letartóztatás után megkérdeztem anyámat, hogy hol az apu? Azt felelte, hogy el kellett utaznia, és majd jön. Aztán még nagyon sokáig annyira nem mondott semmit, hogy ezt önmagában is nagyon nehéz volt elviselni. Csak nagyon lassan kezdett bennem körvonalazódni, hogy mi is történt. Körülbelül két évvel később egyszer leült velem beszélgetni, és akkor – ha röviden is –, de a lényeget elmondta, de rögtön hozzátette, hogy erről senkinek ne mondjak egy szót se, mert bajom lehet belőle.

A halála előtt apám már teljesen be volt csavarodva. Nem volt hajlandó enni, mert azt gondolta, hogy megmérgezik. Olyanok, akikkel egy időben volt a Kozma utcában, mesélték, hogy hallották, hogy apám azt üvölti a cellájában, hogy fasiszták tartják fogva. Valamiért szerették őt gyötörni a smasszerek, és többször is kikötözték a folyosón a rácshoz.

Apámban nem volt ellenállás. Azok az illúziói, amelyekben annyira akart hinni, semmivé foszlottak, és ezt nem tudta elviselni. Jó néhányan átérték ezeket a dolgokat, mégis, ha nem végezték ki vagy nem verték agyon őket, valahogy túléltek, kijöttek a börtönből vagy Recskról, akármilyen szörnyűségek mentek is keresztül. Az ő személyisége és a helyzet feldolgozhatatlansága is hozzájárulhatott, hogy nem élte túl. Ráadásul ez a Sztálin halála körüli időkből volt. Persze, ezt ő benn nem tudhatta, csak mi tudjuk most, hogy már nem sokat kellett volna kibírnia. 44 éves volt.

Arról a mai napig sem lehet semmit tudni, hogy mi volt ellene a vád. Az első koncepciók perек körül, mint amilyen a Rajk per volt, még nagy csinnadrattát csináltak, közvetítette a rádió, megjelentették könyvben a tárgyalások anyagát, de a többi pernél már semmi nyilvánosság nem volt. Annyit lehet tudni, hogy egy Mód Péter nevű, korábban szintén diplomataként dolgozó személlyel volt egy perben, és kémkedés lehetett ellenük a vád. Édesanyám a letartóztatást követően, amikor már hónapok teltek el, és még mindig nem volt semmi hír apámról, megpróbált leveleket írogatni. Olyanoknak írt, akiket még a mozgalomból ismert, és akik akkor, az 50-es évek elején valamilyen pozícióban voltak, de természetesen egyiküktől sem kapott semmiféle választ.

Később olvashattam néhány piszkozatban maradt levéltöredékét. Ilyenek voltak bennük, hogy „nem tudok mit mondani a gyerekeimnek, hogy hol van az apjuk és mi van vele, tudni szeretném, bármi is az igazság”, stb. Elmesélte, hogy az apám letartóztatása utáni időszakban alapélménye volt, hogy ha az utcán ismerősökkel találkozott, akkor azok elfordították a fejüket, nem akarták észrevenni. Ezért aztán nagyon megjegyezte magának azokat, akik ebben a szörnyű időszakban is tisztességesek tudtak maradni. Többször is nagyon meleg hangon emlékezett meg például arról, hogy munkahelyének, a konzervipari kutatóintézetnek az igazgatója, egy bizonyos Török Gábor, aki a tradicionális középosztályból jött, és nyilván nagyon utálta a rendszert, milyen emberségesen és tisztességesen viselkedett.

Néhány hónappal apám halála után anyám kapott egy értesítést, hogy ekkor és ekkor elhunyt. Egy évvel később behívták a mai képviselői irodaházba, ahol akkor az ÁVH székelt, és odaadták apám letartóztatáskor elvett tárgyait: az óráját, a pénztárcáját meg a zakóját, amiben bevitték. A pénztárcáját nekem adta anyám, azóta is őrzöm. Az is csak sokkal később derült ki, hogy őt is a 301-es parcellába temették a rákoskeresztúri temetőben. 1956 után rehabilitálták. Anyám kapott egy hivatalos iratot, hogy a felülvizsgálat során kiderült: azok a vádak, amelyek alapján elítélték, alaptalanok voltak. De a vádak tartalmáról ebben sem volt semmi konkrétum.

Tudjuk, hogy hosszú ideig azok sem meséltek semmit a börtönben átéltekről, akik Nagy Imre kormányzása idején kiszabadultak. Akkor az tabu volt. Anyám nagyon keserűen élte meg a történeteket, és nem is kereste az alkalmat, a lehetőséget arra, hogy többet megtudjon. Nem erőltette, hogy beszéljen azokkal, akik együtt vagy legalábbis egy időben voltak benn apámmal, hogy esetleg megtudjon valamit. Jóval később a húgommal próbálkoztunk ilyesmivel, de nagyon keveset sikerült megtudni.

Anyám 1956-ra totálisan kiábrándult nemcsak a rendszerből, nemcsak a kommunista eszmékből, de úgy általában a politikából is. Volt ez az ifjúkori „eltévelyedése”, amikor egyetemistaként bekapcsolódott a kommunista ifjúsági mozgalomba, de ez nagyon rövid ideig tartott, mert villámgyorsan lebukott. Azt hiszem, a továbbiakban, ha csak rajta múlik, soha többé nem került volna semmilyen kapcsolatba a politikával. De aztán az apám révén óhatatlanul megint közel került hozzá, noha ő maga aktív szerepet soha nem vállalt, és annak

sem örült olyan nagyon, hogy az apám viszont szenvedélyesen belevetette magát a politizálásba. Ahogy kamaszodtam, kezdtek érdekelni a kommunizmus történetével kapcsolatos ügyek. Amikor szép fokozatosan, főleg a nyugatról behozott könyvekből, Magyarországon hivatalosan tiltott művekből, mint Szolzsenyicin meg az úgynevezett kremlinológiai irodalom, ismeretekhez jutottam, akkor ezekkel bizony időnként elég eltökélten, mondhatnám kegyetlenül, szembesítettem anyámat is, egy kicsit olyan alapon, hogy lám a komcsik, bolsevikok, oroszok még ezt a szörnyűséget is meg azt a szörnyűséget is elkövették. Ilyenkor mindig elborzadva a két tenyerébe temette az arcát, és érződött: elviselhetetlennek tartja, hogy egy ideig ő is hitt azokban az eszmékben, amelyek nevében ezeket a borzalmakat elkövették. Pedig ha mindenkinek csak annyi köze lett volna a kommunizmus bűneihez, mint neki, akkor az emberiség elég olcsón megúszta volna. Párttag egyébként csak egy rövid ideig volt 1956 előtt. Furcsa mód azután, hogy apámat elvitték. Nem is lehetett volna párttag, mert akinek a férje el volt ítélve politikai okokból, az nem lehetett párttag. De az intézeti párttitkár szintén elég rendes ember volt, emlékszem rá a minisztériumi üdülőből, ahova ennek az intézetnek a munkatársai is kaphattak beutalót, és így néhányszor mi is nyaraltunk ott. Ő merő jó szándékból, hogy jobban védve legyen, valahogy beszuszakolta anyámat a pártba. 56-ban aztán visszaadta a tagkönyvét, és soha többé hallani sem akart ilyesmiről.

A hatvanas évektől Károlyi felesége, Andrassy Katinka haza-hazalátogatott és néhányszor megkereste anyámat is. Valamilyen módon ki akarta fejezni a szolidaritását. Fogadott bennünket a Károlyi palotában, és átadta apám még nála lévő leveleit is.

Amikor Franciaországból hazajöttünk, nagyapám Damjanich utcai lakásába költöztünk. Ott lakott egyedül a nagyanyám. Anyámmal úgy döntöttek, hogy nagyobbra cserélik, hogy apámnak legyen egy külön dolgozószobája, mert ott nem volt. Így költöztünk a Filler utcába, ahonnan két hét után elvitték az apámat. Elég szegények voltunk, így anyám azt a szobát, ami apám dolgozószobájának volt eredetileg szánva, kiadta egy albérlőnek.

Anyámnak végig nagyon nehéz volt. Nem tudta, hogy mi van a férjével, egyedül volt, kis keresetből kellett eltartania négy embert. Nagyanyám kapott ugyan a nagyapám után valamiféle járadékot, de jelentéktelenül kicsi összeg volt. Hozzá kell azonban tenni, hogy az ötvenes évek elején, a legnehezebb időkben András nagybátyám támogatott bennünket anyagilag és erkölcsileg is. Emlékszem, minden vasárnap este nálunk vacsoráztak. Utána, amíg kicsi voltam, a felesége, Birki Ágnes mindig bejött a szobámba és mesélt nekem. Nagyon művelt ember volt, mellest dzsentri származék, így aztán az én műveltségemet is jelentősen gyarapította. Apránként elmesélte szinte az egész Bibliát, számos opera cselekményt, stb.

A nagynéném, Major felesége, egyáltalán nem volt szolidáris anyámmal. Azt mondta: „hát, ha letartóztatták, akkor kellett valamit csinálnia. Ok nélkül senkit se tartóztatnak le”. Judit néném és András bátyám között feszültség volt emiatt, ami egyre erősödött. András teljes mértékben Nagy Imre párti volt a dogmatikus moszkovita vezetéssel szemben. A Majorról ez kevésbé volt elmondható. Neki az volt a fontos, hogy az igazgatói széke, a színházművészi karrierje biztosan maradjon, ezért a hivatalos politikát támogatta. '956-ban azután kicsúcsosodtak ezek a családon belüli ellentétek. András forradalom párti volt, Majorék nem. András feleségét a forradalom leverése után valamikor decemberben kirúgták a TIT-nél lévő állásából. Nekik az volt a véleményük, hogy ebben a kirúgásban szerepe volt a Majornak is, vagy legalábbis tagja volt egy olyan bizottságnak, amelyik ilyen kérdésekben döntött, és Major nem tett semmit a kirúgás ellen. 1956-ig mindig az volt, hogy karácsonykor Majorék is,

Andrásék is eljöttek hozzánk. Egyik helyen se voltak gyerekek, csak nálunk, és velünk lakott az anyjuk, a mi nagyanyánk is. 1956 karácsonyán, bár nem tudtam, hogy mitől van, de éreztem, hogy iszonyatos feszültség vibrál a levegőben. Az volt a benyomásom, hogy legszívesebben egymás torkának ugranának, csak a körülményekre való tekintettel fékezik magukat. András néhány héttel később összepakolt és elutazott Párizsba, és hamarosan követte őt a felesége is. 1964-ben meghívólevéllel kimehettem hozzájuk Párizsba. Szinte az összes, odakint mintázott szobra 56-ról szólt, így vagy úgy a forradalomnak állított emléket. Egy Rabinovszky Máté nevű, ugyancsak 56 után emigrált fiatal magyar filmes a szobrokról készült felvételek segítségével összeállított egy nagyon hatásos kisfilmet is, amit akkor szintén láthattam egy, számos további magyar 56-os emigráns részvételével megszervezett vetítésen. A film a nagyon erőteljes kameramozgások segítségével felerősítette a szobrokban amúgy is benne sűrűsödő érzelmi töltetet, és a forradalommal való szenvedélyes azonosulást. Ez akkor nagyon mély benyomást gyakorolt rám.

1956-tal kapcsolatos egy másik alapvető élményem is, és ez visszautal arra, amit a nagyapámban meglévő nagyon erős asszimilációs törekvésekről és erőfeszítésekről mondtam. Október 23-án rám is átragadt a felnőttek izgatottsága. Ugyan már lefektetett anyám, de nem tudtam elaludni, és hallottam, hogy miről beszélget nagyanyámmal a szomszéd szobában. Anyám egyszer csak azt mondta, soha nem fogom elfelejteni, „Na, megint egyszer leszerepelt a zsidóság!” Nagyanyám kérdésére, hogy miért, anyám felfortyant: Miért, miért? Hát mert a Rákosi zsidó, a Gerő zsidó, a Révai zsidó, és még sorolt néhány nevet. Nyilvánvaló, hogy ez a megnyilatkozás az apai minta átvételének volt a kifejeződése, és persze benne volt a minden idegszálával asszimilálódni akaró és elfogadásra vágyó kisebbségi öngyűlölete. No meg az ezzel együtt járó harag és szégyenérzet azok miatt a bűnök miatt, amit más zsidók elkövettek. Az én szempontomból ez azért is meghatározó élmény volt, mert mi otthon korábban soha nem beszéltünk ezekről a dolgokról. Hosszú ideig magát a zsidó szót sem ismertem, legalábbis nem emlékszem, hogy valaha is elhangzott volna otthon kisgyerekkoromban. Azt, hogy én zsidó vagyok, úgy tudtam meg, hogy 6. általánosban a szokásosan elviselhetetlen november 7-i ünnepség dög unalmát az egyik osztálytársam úgy próbálta elűzni, hogy egyszer csak elkezdte a fülembe suttozni, hogy „te kis hülye zsidó, te kis hülye zsidó”.

Ez nekem teljesen érthetetlen volt. Én ezt a szót addig egyáltalán nem is ismertem. Hazamentem, és megkérdeztem az anyámat, hogy mi ez az egész, miért mondták nekem azt, hogy te kis hülye zsidó. Anyám válaszul egy nagyon hosszú és nagyon őszintétlen magyarázatot vezetett elő, hogy ma már olyan, hogy zsidó nép, nincsen. Ma már csak az tekinthető zsidónak, aki zsidó vallású, de mi nem vagyunk azok, tehát nem is vagyunk zsidók. Nem tudtam volna megfogalmazni, hogy miért, de úgy éreztem, hogy anyám magyarázata nem őszinte, és éppen ezért nem is kielégítő. Nyilván ösztönösen megéreztem, hogy neki magának feldolgozatlan, tisztázatlan a viszonya ehhez a kérdéshez, és ez nyomasztóan hatott rám.

Éreztem, hogy itt valami nincs rendben. Egyáltalán nem adott kapaszkodót ahhoz, hogy valamit kezdeni tudjak a zsidózással. Márpedig attól kezdve az iskolában, az osztályban többször lezsidóztak. Távolról sem mindig ellenségesen, de azt, hogy én zsidó vagyok, azok közül is sokan tényként kezelték, akikkel egyébként baráti viszonyban voltam.

Így aztán megint megkérdeztem anyámat, hogy ha mi nem vagyunk zsidók, akkor miért mondják nekem mégis azt, hogy zsidó? Megint elkezdte a mellébeszélést. Egy ponton dühös lettem és elszántan rákérdeztem: „most akkor mondd meg: zsidók vagyunk, vagy nem vagyunk zsidók?” Sose felejttem el azt a kétségbeesést, ami anyám arcára kiült, miközben

kiszakadt belőle a mondat: „És ha azok vagyunk!?” Abban a pillanatban vált számomra egyértelművé, hogy igen, zsidók vagyunk, és egyúttal az is, hogy az anyám számára zsidónak lenni púp a háton, szégyellni való kolonc, a csökkent értékűség szinonimája. Éppen ezért ez a pillanat nyomasztó terhet rakott rám, amit hosszú éveken át cipeltem magammal anélkül, hogy bármit kezdeni tudtam volna vele. Senki sem segített abban, hogy ezzel a problémával meg tudjak birkózni. Igaz, ebben nekem is nagy szerepem volt, mert a totális elfojtásba menekültem. Engem korábban már az apám eltűnése és az azt övező titkolózás is borzasztóan nyomasztott. Ez elől főként az olvasásba menekültem. Részben a nagyapámnak, részben az apámnak köszönhetően elég komoly könyvtárunk volt otthon. Megvolt például, gondosan bekötve, a *Nyugat* című folyóirat csaknem valamennyi megjelent száma. Apám valahonnan megszerezte, és éppen a letartóztatása előtt néhány nappal szállította haza a XX. század elején kiadott, *Magyar Remekírók* sorozat valamennyi kötetét, vajsárga kötésben, csodaszép merített papírra nyomtatva, régies tipográfiával. Ezeket már kézbe venni is gyönyörűség volt, és együttvéve egy nagyon tekintélyes részét tartalmazták mindannak, ami a magyar irodalomból a kezdetektől a 19. század végéig bezárólag fontosnak tekinthető. Ennek köszönhetően ötödikes koromban például elolvastam Vörösmarty összes színpadi művét, de Szigligeti Ede vagy Csiky Gergely számos darabját is, éppúgy, mint Arany János műveinek számottevő részét, és még sorolhatnám, mert ez a sorozat valóságos kincsesbánya volt, és ezen túl is rengeteg könyv közül válogathattam. De attól kezdve, hogy a zsidó identitás hosszú időre megemészthetetlen problémaként behatolt az életembe, ez a fajta érdeklődés egy időre háttérbe szorult, mert kényszeresen a minél hatékonyabb elfojtás és elterelés lehetőségét kerestem. Ezt akkoriban elsősorban a sportolásban és a sporteredmények szenvedélyes nyomon követésében találtam meg. Magyarországon ez hagyományosan sokakat érdekel, de az 50-es években különösen fontos szerepe volt, mert ez volt szinte az egyetlen terület, ahol a nemzeti érzéseket, a nemzeti büszkeséget a magyar sportsikerek kapcsán, amelyek akkor szinte minden sportágban bőséggel voltak, meg lehetett élni. A sport, ellentétben sok minden mással, inkább összekötötte a legkülönbözőbb embereket, közös témát, közös nevezőt teremtett, így aztán én is elég jól fel tudtam oldódni benne, és ez valamennyire enyhítette a különben igen erős szorongásaimat. Emlékszem, 1956-ban, az olimpia idején komoly erőfeszítéseket tettem, hogy minden nap be tudjam szerezni a *Népsportot*, ami akkor nem volt könnyű, mert már kora reggel elfogyott az újságosoknál az összes példány. Később jártam vívni, egyetemista koromban egyesületben kosárlabdáztam is, meg kézilabdáztam is, de az időm nagy részét a Marczibányi téren töltöttem focizással. Emlékszem, anyám nagy nehezen vett nekem egy új cipőt, és mire hazamentem a térről, teljesen szét volt rúgva. Egyszer karácsonyra kaptam a Majortól egy igazi bőr focilabdát, ami nagy kincs volt akkor. Levittem a Marcira; mire estefelé hazaértem, már nem lehetett ráismerni, annyira megdolgoztuk.

Anyám szigorúan nevelt. Nem volt meg benne a minimális megértés sem aziránt, hogy egy gyerek nem tud úgy vigyázni a holmijára, mint az esetleg felnőtt fejjel elvárható volna, de igazán komoly verést csak egyszer kaptam tőle életemben. Az történt, hogy elküldte velem a heti ebédpénzt a napközibe. Iszonyúan utáltam a menzát. Mindig úgy mentem be az ebédlőbe, hogy visszafojtottam a lélegzetemet, hogy ne érezzem azt a büzt, ami ott áradt. Ezért aztán néhányszor nem fizettem be. Vettem egy zsemlét öt deka parizerrel, és azt ettem. Anyám egyszer bejött valamiért az iskolába és akkor kiderült, hogy én már több hete nem fizetem be az ebédpénzt. Akkor nagyon elvert. Később elmondta, hogy ő ezt az apjától tanulta, hogy a verésre időnként szükség van. Az előző nyáron faragott egy bodzaágot, és addig vert vele, amíg darabokra nem tört. Se előtte, se utána nem fordult elő ilyen, de akkor, mondom, az apja mintáját követve, úgy érezte, hogy ezt pedagógiai okokból meg kell tennie.

Iskolák

Az általános iskolában az első években nem voltam valami jó tanuló. Találtam anyám naplójában egy bejegyzést, hogy „aggodalommal figyelem Gáborkám fejlődését.” Apám eltűnése, anyám túlhajszoltsága miatt annyira szorongtam, hogy jóformán megszólalni se mertem. Második osztályban már egy kicsit jobb volt a helyzet, új tanítónőt kaptunk, és ezután már nem volt a tanulással különösebb baj. Egyedül a helyesírással küzdöttem. A fogalmazásaimra mindig ötöst, a helyesírásra többnyire kettest kaptam.

1956 nem múlt el nyomtalanul az általános iskolában. Hetedikes voltam 56-ban. Amikor a hosszú szénszünet után visszamentünk az iskolába, kiraktunk egy Kossuth címert, és a magunk módján ellenálltunk a konszolidálási kísérleteknek. Akkor egy fél évig nem volt kötelező az orosz, és mi szinte mindannyian a németet választottuk. Az osztályfőnökünk Kónya Albertnek, a forradalom előtti utolsó oktatási miniszternek volt a felesége. A második félévben, különösen az osztályfőnöki órákon nagyon kemény kérdésekkel bombáztuk, amelyek mind-mind a forradalom hivatalos megítélésének az elutasításáról szóltak, sőt konkrétan arról is, hogy mit keresnek itt az oroszok, és miért kell elfogadnunk az ő fennhatóságukat. Az ofő nem vált ellenségessé, igyekezett érdemi válaszokat adni, de máig előttem van, hogy közben remegett a keze, sorban tördelte pici darabokra a krétákat, és a legcsekélyebb mértékben sem tudott befolyásolni bennünket. Azért az igazgatónak valószínűleg panaszkodott ránk. Ezt abból gondolom, hogy egyszer lehivatott az igazgató, egy borzasztóan vonalas ember, és előadta nekem, hogy az apámnak, ha élne, nagyon nem tetszene, amit én az iskolában művelek, és egyértelművé tette, hogy a politikai megnyilvánulásaimra gondol. Utólag persze pontosan tudom, hogy az apámra való hivatkozás egy aljas módon kiszámított húzás volt a részéről, de akkor nem voltam ilyen bölcs. Kiborultam és elkezdtem zokogni. Mondani nem mondtam semmit, de amikor kijöttem az irodából, borzasztóan utáltam magamat, amiért így kiadtam magam ez előtt a szemét alak előtt. Nagyon erős érzelmi azonosulás volt bennünk, talán két kádergyereket kivéve teljesen egységesek voltunk ebben. Nyolcadikra persze mindez elillant, a gimnáziumban pedig emlékeim szerint soha egy szó sem esett 56-ról. Ma már pontosan tudom, hogy az osztály tanulóinak jelentős része a tradicionális középosztály gyermeke volt. Szüleiket nagyon durván üldözte a rendszer, sok sérelmet és megaláztatást kellett elviselniük, de ezt soha nem nyilvánították ki. 56-ról sem beszéltek, még annyira sem, mint ahogy ez megjelenik Gothár Péter „Megáll az idő” című filmjében, ahol a felszín alatt ez mégiscsak ott forrt. Egészen egyetemista koromig semmit se hallottam a forradalomról, sehol, senki nem beszélt róla. 1958-ban kerültem a Rákóczi Gimnáziumba, ahol igen kiváló osztályfőnököm volt; Mádi Zoltánnak hívták, 12 nyelven tudott, többek között szanszkritul is. Nekünk a magyaron kívül oroszot tanított, bár oroszul speciel alig tudott. Valami gyorstalpalót végzett, és eléggé kínlódott ebben a szerepben. Az egész teljesen abszurd volt. Amikor harmadikosok voltunk, töltötte be a 60. életévét. Az iskola párttitkára – Rübának csúfoltuk ronda kiugró halszemei miatt, és nagyon utáltuk –, elérte, hogy azonnal nyugdíjazzák. A szülők mindent megpróbáltak, szerették volna elérni, hogy legalább minket elvihessen az érettségiig, de nem volt mese, pedig csak egyetlen tanévről lett volna szó. Mádi széles látókörű, nagy tudású, konzervatív beállítottságú tanár volt, igazi tekintélyt parancsoló erkölcsi tartással. Nagyon sokat tanultunk tőle. A pedagógiai eszköztárába sok minden belefért. Olykor nem riadt vissza attól sem, hogy fegyvelmezési céllal térdepeltessen bennünket, vagy megrángassa a pajeszunkat, mégis nagyon szerettük, úgy hívtuk, hogy Az Öreg. Bár erre soha még utalást sem tett, érezhető volt, hogy rettenetesen utálja a rendszert. Így aztán negyedekre kaptunk egy vonalas, merev és ellenszenves történelemtanárt osztályfőnöknek, akit mindenki utált, persze főleg az előzmények miatt.

A mélységes belső bizonytalanságom a gimnáziumi években is megmaradt. Kibeszélni senkivel sem tudtam a problémáimat, így elfojtottam őket, és olyasmikbe menekültem, amik elterelték a figyelmemet róluk. Nem alakult ki bennem semmi arról, hogy mit akarok a gimnázium után csinálni. Anyám elment Mádihoz, hogy mit tanácsol, mert én nagyon bizonytalan vagyok. Mádi azt javasolta, hogy menjek az akkor induló népművelés szakra, mert az sokfelé ágazik, és ott megtalálhatom a magam érdeklődési területét. A magyar adott volt, így erre a két szakra jelentkeztem. Kitűnőre érettségiztem; fel is vettek az ELTÉ-re. Az persze más kérdés, hogy ez a népművelés szak csak arra volt jó, hogy a bennem uralkodó mélységes bizonytalanságot tovább növelje.

A népművelésen akkor Maróti Andor, Fodor József és Ibos Ferenc tanítottak. A Maróti rokonszenvesebben, az Ibos kevésbé rokonszenvesen, az akkori hivatalos álláspontot és irányvonalat képviselte. A Fodor ezzel szemben egy, inkább a hivatalossal szembehelyezkedő vonalat képviselt. Emlékszem, a második évfolyamon kellett a gyakorlatról egy dolgozatot írunk. Fodor a dolgozatokat nagyon lelkiismeretesen kijegyzetelte és véleményezte. A megjegyzéseit azonban, amikben biztos voltak megszívlelendők, olyan, számunkra elfogadhatatlan kenetteljességgel és retorikával adta elő, hogy csak röhögtünk rajta. Ilyeneket mondott, hogy „foltos ruha nem szégyen, csak lyukas ne légyen”. Ezt arra értette, hogy ha mindent megtettünk, akkor nem tehetünk magunknak szemrehányást, de ha linkre vesszük a dolgokat, az szégyellni való.

A népművelés szakon, mondván, hogy egy népművelőnek mindenhez konyítania kell egy kicsit, a fizikától a filmesztétikáig bezárólag nagyon sokféle tárgyat kellett tanulni. A természettudományi tárgyak beiktatása persze komolytalan volt, mert mi, akik odajártunk, alapvetően mind bölcsész beállítottságúak voltunk. Így aztán például a fizika oktatójának vért kellett izzadnia, hogy valahogy megértesse velünk, mi is az az entrópia. Kínjában már az ementáli sajt metaforájával példálózott, de olyan nagyon sokra így se ment. Néhányan azért jelentkeztek népművelés szakra, mert az akkori politikai szelekciós elvek alapján „problémás” származásúnak minősültek, és abban reménykedtek, hogy így könnyebben bejuthatnak az egyetemre.

Az egyetemi csoportunk ennek megfelelően vegyes összetételű, érdekes társaság volt. Együtt jártam Szigethy Gáborral. „Osztályidegen”, tradicionális középosztályi származása miatt, noha maximális pontszámot ért el a felvételin, csak fellebbezésre vették fel. Elsősorban színházzal foglalkozó esztéta lett. Könyvet írt többek között Ruttkai Éváról és Latinovits Zoltánról is. Velünk járt egy darabig, amíg át nem ment a filozófia szakra, a későbbi kiváló zeneesztéta és dramaturg, Fodor Géza.

Sok, nagyon mélyről érkezett csoporttársam is volt. Például Utassy József, akinek átütő tehetsége már akkor megmutatkozott, és kiváló költő lett belőle. Pétervásáráról, a mélyszegénységből érkezett. A szintén faluról jött Kiss Benedekből is ismert költő lett. Mindketten kezdetül tagjai voltak a Kilencek nevű költői csoportosulásnak. Szalai Pali mamája munkásnőből lett gyárigazgató, de mire a fia egyetemista lett, már alacsonyabb beosztásban dolgozott. Szabó Márton édesapja jobb módú parasztember volt, akiből aztán a falujában téeszelnök lett. A második téeszésítési hullámban, tanulva az ötvenes évek első feléből, amikor mindenféle, a gazdálkodáshoz nem értő kádereket küldtek ki téeszelnöknek, igyekeztek tekintélynek örvendő gazdákat megnyerni téeszvezetőnek. Még sorolhatnám, a lényeg az, hogy a magyar társadalom szinte minden csoportja képviselve volt. Társadalmi és földrajzi értelemben egyaránt nagyon különböző helyekről jöttünk, de alapvetően nagyon jól megvoltunk egymással.

Az egyetemi évek alatt még nem tudtam a magam számára világosan megfogalmazni, hogy mi is az alapvető baj a rendszerrel. Indulati szembenállás persze volt, ami abban fejeződött ki, hogy például milyen művészeti alkotásokat vagy emberi magatartásokat tartottam elfogadhatónak vagy vonzónak, a hivatalos propaganda és a valóság között feszülő ellentmondásokat csak a vak nem látta, de a szisztematikus rendszerkritika akkor még nem állt össze nemcsak bennem, hanem a csoporttársaim többségében sem. Utólag persze tudom, hogy az 56 utáni megtorlás, számonkérés vastagon begyűrűzött az egyetemekre is, de akkor már túl voltunk ezen, akkor már konszolidált állapotok uralkodtak. Viszont az előzmények miatt a kritikusan gondolkodó oktatók is igyekeztek terepszínűvé válni, így – tisztelet a nagyon kevés kivételnek – tőlük sem kaphattunk olyan impulzusokat, amelyek segítették volna a tisztánlátásunkat. A filmesztétikát például az a Nemeskürty István tanította, aki a pályafutása végén konzervatív jobboldali beállítottságú szereplőként vitt közéleti szerepet is. Azt gyanítom, hogy ekkor már nem vállalta volna mondjuk a „Hamu és gyémánt” című filmről az órán nekünk elővezetett elemzését.

A család baloldali hagyományai talán annyiban meghatározták az én beállítódásomat is, hogy mindig is volt bennem valamiféle szolidaritás az alul lévőkkel, a szegényekkel. Nem állíthatom persze, hogy akkor ebben a vonatkozásban túl sok személyes tapasztalatom lett volna. A legjobb barátom az egyetemen az első időkben Strausz Gyuri volt. Rávettem, hogy menjünk el havat lapátolni. Éjszakai műszakra mentünk, mert azért többet fizettek. Nagyon élénken él bennem, hogy műszak után sorba álltunk a pénzért, és miután az emberek megkapták az 50 forintjukat – ott volt mellettünk egy kocsmá – bementek, és azonnal el is itták. Lerítt róluk a szegénység, sőt a nyomorúság, és érzékelhető volt, hogy kb. ennyi öröm jut nekik az életben.

Felsőbb évfolyamokon beszéltünk különböző kutatásokba kérdezni. Egyszer kérdőívetem egy lánnyal az újpesti szövőgyárból. A kérdőívben sok nyitott kérdés volt, meg érdekelt is a dolog, és kérdeztem olyat is, ami nem volt benne, szóval sok minden kiderült róla. Hogy egy távoli faluból jött, hogy az agglomerációban lakik albérletben, hogy onnan jár be naponta a gyárba, és három órát tölt utazással, stb. És úgy pofán csapott, hogy mennyire szűkre szabottak az ő életének a határai, hogy mennyire lezárultak máris a perspektívái, és hogy alig 18 évesen milyen keményen kell nyomnia ezt a nehéz textilgyári munkát.

Népművelőként Baranyában

1966-ban házasodtunk össze Liskó Ilonával, aki szintén csoporttársam volt az egyetemen. Népművelés–orosz szakon kezdett, de utálta az orosz szakot, leadta, és felvette helyette a magyart. Ő Vecsésen lakott, onnan járt be. A papája a MÁV-nál dolgozott, a pestlőrinci állomáson a vonatrendezést irányította, az anyja pedig varrónő volt a vecsési KTSZ-ben.

Egy ideje úgy terveztük, hogy a diploma megszerzése után vidékre megyünk dolgozni. A negyedik év utáni második nyári gyakorlatunkat Pécsen teljesítettük. Oda már úgy mentünk, hogy ilyen szemmel is körülnézünk: ha találunk ott munkahelyet, érdemes-e azt a vidéket megcélozni. A gyakorlat során megismerkedtünk többek között Kígyós Sándorral, aki Debrecenben végzett népművelés szakon, és nem sokkal korábban került népművelési előadóként a pécsváradi művelődési házba. Kígyós szuverén, kreatív és karizmatikus személyiség volt, tipikusan az az ember, aki bármivel foglalkozik, kihoz belőle valami izgalmasat, valami szokatlant. A vele való találkozás nagy lökést adott ahhoz, hogy

Baranyában próbáljunk elhelyezkedni. Kár szépíteni a dolgot, a hatalom szándéka szerint a népművelés legfőbb feladata az volt, hogy népszerűsítse a hivatalos ideológiát, hogy közvetítse a hatalom által kívánatosnak tartott értékrendet, hogy tevékenyen működjön közre a „szocialista embertípus” kialakításában, hogy megmutassa az embereknek a követendő értékrendet és az arra épülő életformát. Ugyanakkor – a fokozatosan „puhuló” diktatúrának köszönhetően – a művelődési házak egy részében, ahol erre fogékony és kellő vagánysággal is rendelkező munkatársak (is) dolgoztak, egészen más jellegű törekvéseknek és tevékenységeknek is helyet szorítottak. Olyanoknak, amelyek – korabeli szóhasználatnál élve – fellazító hatásúak voltak, amelyek a kritikai gondolkodást próbálták erősíteni, amelyek, ha töredékesen is, de próbálták ellensúlyozni a szocializmusban gyakorlatilag nem létező civil társadalom hiányát, stb. Kígyós ezt a lehetőségeket folyamatosan támogató alapállást képviselte. Egymást erősítve nagyon sok jó dolgot tudtunk együtt csinálni. Ráadásul, amikor 1967 szeptemberében munkába álltunk, ő már a járás egészére kiterjedő hatáskörű pécsváradi művelődési ház igazgatója volt.

A pécsi járáshoz, ahova 1967-ben kerültem, 83 település tartozott Hidástól Bükkösdig, Szalántától Görcsönyig. Minden járásban volt egy úgynevezett népművelési felügyelő, akinek a népművelés eszmei és közigazgatási irányítása volt a feladata. A pécsi járásnál azonban létesítettek még egy státuszt azon a címen, hogy a járási művelődési ház nem a járási székhelyen működik. A településeken a művelődési házak igazgatását tiszteletdíjas igazgatók, általában helyi pedagógusok látták el nem teljes munkaidőben. A módszertani segítséget a munkájukhoz a járási művelődési háznak, ahol több főállású előadó dolgozott, kellett biztosítani. Erre a plusz státuszra vettek fel engem. Feladatom az volt, hogy kapcsolatot tartsak a Pécsváradon lévő járási művelődési házzal.

A feleségem a Baranya Megyei Népművelési Tanácsadóban kapott állást. Rá egyik feladatként a családi ünnepek gondozását, elterjesztését lőcsölték. A családi ünnepek – házasságkötés, keresztelő, temetés – megfelelő kereteinek, rituáléinak a kialakítása, lebonyolítása évszázadok óta az egyházak feladata volt. A rendszer az antiklerikális beállítottságának megfelelően célul tűzte ki, hogy az egyházi rituáléval szemben versenyképes világi alternatívát állítson. Ennek érdekében szorgalmazta, hogy készüljenek az anyakönyvvezetők számára a házasságkötések alkalmával, illetve, a – remények szerint – keresztelők helyébe lépő, névadó ünnepségen használható, illetve a pap helyébe lépő, világi szónokok számára a temetéseken használható beszédvázlatok. No és persze a népművelők feladata lett volna, hogy népszerűsítsék a családi ünnepeknek ezeket a világiasított formáit a lakosság körében. Mindez nevetséges erőfeszítés volt, és csaknem teljes kudarcot vallott, de jól mutatja, hogy mi mindenre próbálta a hatalom felhasználni a népművelési intézményhálózat által biztosított kereteket.

Az én főnököm, az a bizonyos népművelési felügyelő a belépésem után egy évvel elment a pécsi állatkert igazgatójának, és kénytelen-kelletlen én lettem az utóda. A felügyelő dolga volt többek között, hogy megrendelje a folyóiratokat a járás településein működő művelődési intézmények számára. Volt erre egy meghatározott keret. Amikor átvettem a helyét, kiderült, hogy az előző évben a megrendelésekben feltűnően magas arányt képviseltek a Szovjetuniót népszerűsítő propaganda kiadványok, mint a *Szovjetunió*, a *Lányok*, *asszonyok* és társaik. Amikor a hírlapterjesztő megjelent nálam, akkor vált világossá, hogy az ebbe a körbe tartozó lapokért, kiadványokért az átlagosnál lényegesen magasabb terjesztési jutalék jár. Így aztán volt olyan művelődési ház, amely számára négy példányban rendeltek *Lányok*, *asszonyok*-at, miközben mondjuk *Kertészet és szőlészet*-et, amit még esetleg haszonnal forgathattak volna a látogatók, egyet sem. Az összes megrendelt lap nagyobbik fele a Szovjetuniót és a szatellit

országokat népszerűsítő folyóirat volt. Amíg, mondjuk a *Kertészet és szőlészet*-ért terjesztési jutalékként példányonként 20 fillért, addig a *Szovjetunió*-ért 5 forintot fizettek. Ez alapvetően határozta meg a rendelés összetételét, és szembe ment minden, a lakosság érdekét szolgáló szemponttal. Amikor ez kiderült, nagyon bedühödtem. Csináltam egy stencilezett listát az összes létező folyóiratot feltüntetve, és kiküldtem a járásban működő intézmények vezetőinek azzal, hogy ők mondják meg, mit kérnek. Érdekes volt a reakció. Voltak, akik megragadták a lehetőséget, és egyetlen propagandakiadványt sem rendeltek, de sok igazgató – biztos, ami biztos alapon – azért legalább egy példányt ezekből is rendelt. Lehet persze, hogy volt köztük olyan, aki ezt meggyőződésből tette. Mindenesetre a jóformán senki által nem olvasott propagandakiadványok száma radikálisan lecsökkent.

Abban az időben Baranyai vasárnapok néven négy nagyszabású rendezvényt is szerveztek a megyében. Ezt a négy rendezvényt elosztották a járások között. Volt a mohácsi busójárás, a szigetvári és a siklósi várfesztivál, valamint a pécsváradi leányvásár. Mindegyiknek volt valamilyen hagyomány-előzménye. Ezek a hagyományok részben kötődtek a Baranyában élő nemzetiségekhez, amelyeknek a tagjai 1945 után számos sérelmet, durva üldöztetést szenvedtek el. A németek tekintélyes részét több hullámban kitelepítették, a délszlávokat (sokácok, bunyevácok, stb.) pedig az 50-es évek Tito- és Jugoszlávia-ellenes politikája sújtotta igen erőteljesen. Amikor én ott dolgoztam, a délszlávok már túltették magukat ezeken a megrázkódtatásokon, a művelődési házakban számos délszláv néptáncsoport működött, és a hagyományos kultúra emlékeit összegyűjtő falumúzeumok is létrejöttek. A svábok viszont még akkor is nagyon óvatosak voltak. Igyekeztek elfojtani a sérelmek és megaláztatások emlékét. Abban az időben, 1967 és 1970 között a kitelepítésekkel kapcsolatos történetek még egyáltalán nem bukkantak elő, az érintettek féltek ezekről beszélni. Az ezzel kapcsolatos szörnyűségekkel csak későbbi baranyai kutatásaim kapcsán szembesülhettem.

Az én reszortom a Pécsváradi Leányvásár megszervezése volt. Lukács napjára beérett a gesztenye – Zengővárkonyban van Közép-Európa legnagyobb összefüggő szelídgesztenyése – és volt már újbórl is. Hagyományosan e köré épült a vásározás. Minden tiltakozásom ellenére a rendezvény költségvetésének nagyobb része arra ment el, hogy a leányvásár napján a megye és a járás vezetőit és famulusaikat a helyi tanács dísztermében egy hatalmas traktával megvendégelhessék, magyarul, hogy egész álló nap ehessenek és ihassanak. Ez engem nagyon felbőszített. A dühömet némileg úgy tudtam levezetni, hogy megkértem Bucz Hunort és színjátszó csoportját, akiket Csokonai Békaegérharcából készített produkciójukkal meghívtam a rendezvényre, hogy az ünnepélyes megnyitó keretében rögtönözzenek egy commedia dell'arte jellegű jelenetet, amelyben kellően kipellengérezték ezt a traktát. Volt is némi botrány belőle utólag, amikor felelősségre vontak, de szerencsére az érintett vezetők ezen a megnyitón természetesen nem vettek részt, és csak hallomásból értesültek róla.

Pécsváradra azért is sokat jártam, mert vezettem ott egy színjátszó csoportot. A csoport megalakulásának az volt az előzménye, hogy Bucz Hunor, aki, miután elvégezte a debreceni egyetemet, gimnáziumi magyartanárként Tiszaföldvárra ment dolgozni, megszervezett egy színjátszó csoportot. Egyetemista éveiben Debrecenben tagja volt a Debreczeni Tibor által vezetett, akkoriban nagyon népszerű, a maga módján kökeményen ellenzéki társulatnak.

Tiszaföldváron évi hat előadásból álló bérletes sorozatot indított, és nagyon magas színvonalú előadásokat produkált. A csúcspontot talán a „Görgös eke” oratórium című műsor jelentette. Akkoriban játszották Kovács András „Nehéz emberek” című filmjét, amelyben négy feltalálót mutatott be; közülük volt az egyik Szabó István, a görgös eke feltalálója, kifejlesztője. A film arról szólt, hogy a hatalmi gépezet logikája ezeket a feltalálókat nem

engedi érvényesülni, és szisztematikusan megakadályozza, hogy a találmányaikban rejlő hatalmas gazdasági lehetőségek megvalósuljanak, s ez az egész országnak súlyos veszteség.

Nádasi László filmrendező az *Új Írás*-ban tovább vitte ezt a témát, interjúkat készített Szabóval, dokumentumokat közölt, szóval volt egy vaskos anyag, amiből Hunor összerakta ezt a dokumentum-oratóriumot. Kőkemény rendszerkritika lett belőle. Tiszaföldvár Szolnok megyéhez tartozott; a megyei pártbizottság mint felforgató művet, betiltotta. Kígyós Sándor akkor járt az egyetemre kiegészítő népművelés szakra, és Debrecenben látta ezt az előadást. A betiltást követően Sanyi felvetette, hogy szolidaritásból vegyük át és csináljuk meg mi is. A csoportot lényegében ezért alakítottam meg.

A járásban Járási mezőgazdasági napok elnevezéssel létezett egy, a mezőgazdasági ismeretterjesztést szolgáló rendezvénysorozat. Sikerült elérni, hogy a bemutató része legyen a programnak. Sőt, azt is sikerült megszervezni, hogy legyen egy gyakorlati bemutató, ahol a görgős ekét működés közben lehetett látni. A szép számban megjelenő téeszelnők, agrárszakemberek először megnézték, hogy hogyan szánt a görgős eke, utána pedig bevonultak megnézni az előadást. Az ilyesmire egyébként nem igazán fogékony agrárértelmiségieket – annak köszönhetően, hogy a két mozzanat ilyen szorosan összekapcsolódott –, érdekelték a darabból kirajzolódó politikai összefüggések, és így az előadás nagy hatással volt rájuk.

Hanák Gábor, aki akkor a TV ismeretterjesztő részlegénél dolgozott, Márkus Istvánnal és B. Révész László dokumentumfilm-rendezővel együtt rendszeresen lejárt a Pécshez nagyon közel fekvő Pogányba, mert az ottani téeszelnők, Kisbali László mindenféle érdekes reformokkal próbálkozott, amelyek a téesz-tagok érdekeltségét növelték, és megteremtették annak a lehetőségét, hogy a tagok túllépjenek a bérmentés státuszra. Úgy gondolták, hogy ezt érdemes dokumentumfilmes eszközökkel nyomon követni. A filmezés során kapcsolatba kerültek a faluban élő emberekkel, így többek között az ottani tanítóval is, aki egyben az ottani művelődési házat is vezette. Tőle hallották, hogy én a népművelőknek tartott járási értekezleten ismertettem Hegedűs Andrásnak, az egykori miniszterelnöknek, akkor már szociológusnak, egy, a falusi változásokkal kapcsolatos szociológiai tanulmányát. Ez nem volt megszokott dolog, mert az ilyen értekezleteken általában csak eligazítás, a legújabb irányelvek ismertetése zajlott. Nyilván a pogányi tanítót is meglepte a dolog, és ezért elmesélte a filmeseknek, akik kíváncsiak lettek rám és megkerestek. Készítettek velem egy hosszú filmes interjút arról, hogy mit gondolok a népművelés helyzetéről. Ez az interjú nagyon kritikusra sikeredett. Minden taktikázás nélkül elmondtam a három év tapasztalataiból leszűrte, összességében meglehetősen lesújtó tanulságokat. Ezzel nagyjából egy időben megkeresett Búzás Andor, a Falurádió szerkesztő-riportere is. Nagyjából ugyanazt elmondtam neki is, mint a filmes interjúban. A filmet és benne a velem készült interjúból is hosszú részleteket, néhány hónappal később bemutatta a TV. A Falurádióban pedig három folytatásban adták le a velem készült interjút. Így a népművelői pályafutásom tanulságainak összegzése elég komoly publicitást kapott.

Az egész járási rendszer akkoriban feudális hagyományokat őrző kőkemény hierarchiára épült. Az elkötelezett és rendszerhű járási tanácselnökök, vébé-titkárok igazi kiskirályként viselkedtek. Mindennapi kapcsolataikban magától értetődően alázták meg az embereket. Miközben papoltak az egyenlőségről és a szabadságról, jól beágyazott feudális struktúrát üzemeltettek. Ebben a struktúrában cseléd volt a hivatali autó sofőrje, akinek utasításra el kellett intéznie a családi bevásárlást is; de voltak ennél súlyosabb következmények is.

1970 novemberében eljöttünk Baranyából. Eljövetelünknek elsősorban családi okai voltak. Megszületett első gyerekünk és nagyszülők segítsége nélkül nehéznek látszott az élet. De mindkettőnknek elege lett abból a szerepből, amit népművelőként betöltöttünk. Mert ugyan csinálhattunk olyan dolgokat, amelyeket fontosnak tartottunk, és teljes mellszélességgel vállalni tudtunk, de a népművelés fősodra mégiscsak arról szólt, hogy olyasmire vegye rá az embereket, amit olyan nagyon nem akarnak. Szóval szembesültünk a valósággal és levontuk belőle a konzekvenciát.

Kemény Istvánnal való találkozásomig, amiben szerepe volt Bucz Hunornak, néhány hónapig szabadúszó voltam. Hunor ismerte Törzsök Erikát, aki akkor már benne volt a cigányvizsgálatban, tudta, hogy Pesten vagyok és munka kellene. Megkérte Törzsök Erikát, hogy szóljon a Keménynél az érdekekben. Ő felhívott, találkoztunk. Kiderült, hogy Baranyából jövök, nagyszerű, az még úgy sincs kiadva. 1971 márciusa elején visszatértem Baranyába.

Cigányvizsgálat – közös munka Kemény Istvánnal

Az országos reprezentatív cigányvizsgálatot a Minisztertanács Tanácsügyi Hivatala rendelte meg, mert nekik akkor hivatalból foglalkozniuk kellett ezzel a problémával. Valószínűleg belátták, hogy gyakorlatilag semmilyen rendszerezett információ nincs a cigány lakosság helyzetéről, és ezért rendelték meg a kutatást. Hogy miért Kemény István lett a kutatás vezetője, azt nem tudom, de azt tudom, hogy közben Kemény már csinálta a szegényvizsgálatot.

A hatvanas években a KSH keretei között, azon az osztályon belül, amit Mód Aladárné vezetett, Kemény és Ferge Zsuzsa csináltak egy rétegződésvizsgálatot. Hivatalosan a munkamegosztásban elfoglalt hely alapján kellett vizsgálni és leírni a magyar társadalom rétegződési viszonyait. Kemény és Ferge egymás között megegyeztek abban, hogy ez tulajdonképpen egy hatalmi rétegződésvizsgálat; azt kellene kideríteni, hogy az egyes társadalmi csoportok milyen mértékben részesednek vagy nem részesednek a hatalom bármely formájából. Ennek a rétegződésvizsgálatnak lett a folyománya a szegénységvizsgálat. Ebből származott a minta; az egy főre jutó, 600 forint alatti jövedelemmel rendelkező sokaságból vett mintát a szegénységvizsgálat számára Kemény. Volt olyan időszak, amikor a szegénységvizsgálat és a cigányvizsgálat párhuzamosan folyt, de Kemény ezen kívül még további kutatásokat is végzett. Ekkoriban folyt a gazdasági vezetők vizsgálat is. Az MSZMP Társadalomtudományi Intézetének égisze alatt zajló Csepel-munkásvizsgálat kicsit korábban kezdődött. Ennek volt egy korábbi fázisa a Pest megye munkásainak helyzetét vizsgáló kutatás. 1972-ben következett a „Munkás és a technika” című nagy kutatása, amelyben én is részt vettem. Ez a kutatás az MTA Történettudományi Intézetében Laczkó Miklós védőszárnyai alatt folyt. Ez volt az utolsó vizsgálat, amelyet a saját nevén végezhetett, mert azt követően végképp kiszorították a hivatalos magyar szociológiából. Néhány évig olyan tanítványok, akiknek erre lehetőségük volt, a saját nevükön futó kutatásokba bevonták a Pistát. Némelyiket informálisan továbbra is ő vezette, de a kutatások eredményeként általa írt tanulmányokon az ő neve már nem szerepelhetett.

Visszatérve a cigányvizsgálatra, a vizsgálat hipotézise az volt, hogy a cigányság nagyon nagy része a társadalom tradicionálisan szegény részéhez tartozik, amely a szegénységét szívósan továbbörökíti a következő generációkra is, mert a kitörési esélye minimális. A cigányok

esetében túl az alaphelyzeten, mármint az öröklött szegénységen, pusztán az a tény, hogy őket cigányként kezelik, további akadályokat emel a felemelkedésük útjába. A kutatás olyan eredményeiből, mint a lakások zsúfoltsága, a földes padlójú lakások, a budival sem rendelkező lakások aránya vagy a vízvételi lehetőség lakástól mért átlagos távolsága, egyértelműen kiderült, hogy a magyarországi cigányság jelentős része milyen ázsiai – ma már inkább úgy mondanánk: afrikai – körülmények között él.

A vizsgálat számára egy 2%-os mintát kellett létrehozni. Ehhez nem állt rendelkezésre a cigányok létszámára vonatkozó elfogadható becslés. Az 1961-es párthatározatban az szerepelt, hogy a cigányság létszáma 200 ezer fő, de ezt sem lehetett megbízható adatnak tekinteni. Leginkább a KÖJÁL adataira lehetett támaszkodni, de ők csak a telepeken élőket tartották nyilván. A KÖJÁL dolga volt ugyanis, hogy járványügyi-egészségügyi szempontból ellenőrizze és kordában tartsa ezeket a telepeket. Hogy ez mit jelentett, az tudhatjuk többek között Sára Sándor filmjéből.^[14] Pécs és Komló között volt egy nagy beás erdei telep, és Sára filmjének egyik jelenete arról szól, hogy oda kiszáll a KÖJÁL, és nagyon erőszakos, durva és megalázó módon fertőtleníti az ott élő embereket. Ezekről a kényszerfürdetésekről a Roma Sajtóközpont is megjelentetett egy nagyon érdekes, tartalmas kötetet.

Amikor Baranyában hozzákezdtem a terepmunkához, nekem is el kellett mennem a KÖJÁL-hoz, hogy beszerezsem a megyei telepekről rendelkezésre álló adatokat. Ezekből kiderült, hogy a telepekhez közel fekvő falvakban is laknak beások. Vagyis, amint felcsillant a leghalványabb lehetősége annak, hogy egy cigány családfő tartós ipari munkaviszonyt létesíthet, akkor a legtörekvőbbek ezt azonnal megragadták, és még mielőtt beindultak volna a nagy kedvezményeket biztosító lakáshitel akciók, beköltöztek a falvakba.

A minta úgy állt össze, hogy – elsősorban a KÖJÁL adatokra támaszkodva – Dávid János összeállította a cigányok által sűrűn és ritkán lakott települések listáját. A sűrűn lakott települések közül minden tizediket kerestük fel, és a településen minden ötödik családnál kellett kérdőívet kitölteni. Ahol kevés cigány élt, ott minden cigány családot fel kellett keresni, viszont az ilyen települések közül csak minden ötvenediket vontuk be a kutatásba.

A kutatásban használt definíció, miszerint cigány az, akit a környezete annak tart, már akkor is és azóta is sok vitát gerjesztett. Ez a meghatározás annyiban mindenképpen jogos volt, hogy a többségi társadalom azokkal bánik cigányként, akiket annak tart. Ezzel szemben fogalmazódott meg az a kritika, hogy egy ilyen alapon végzett kutatásba nem kerülnek be azok a teljesen integrálódott cigányok, akiknek a származását a környezet már nem tartja nyilván. Ebben van igazság, és akkor még nem beszéltünk azokról, akik a felmenők többszörös vegyes házasságai révén már származásilag is csak bizonyos százalékban cigányok, és az ő felszívódásuk a többségi társadalomba értelemszerűen sokkal könnyebben megy. Egyébként ez is bizonyítja, hogy hazug az a beállítás, miszerint a cigányok egy olyan népség, hogy változzanak bármilyen módon a körülmények, a lehetőségek, ők kimozdíthatatlanok az eredeti helyzetükből, és az ahhoz kapcsolódó életformából.

A kritikák azt is megfogalmazták, hogy ennek a definíciónak az értelmében csak a legszegényebbek lesznek cigányok, így torz lesz a minta és egy, a többségi társadalom által alkotott torz képet fogunk kapni, ami csak megerősíti a többségi társadalom előítéleteit, mert azt támasztja alá, hogy a cigányokkal nincs mit kezdeni. Ez azért nincs teljesen így, hiszen számos, a környezeti besorolás szerinti definíció alapján végzett kutatásból is az derül ki, hogy a cigányság nem egy egységes massa, hogy nagyon is rétegzett, és hogy minden téren jelentős különbségek alakulhatnak ki különböző cigány csoportok között.

Amikor én bekerültem a kutatásba, a későbbi stabil munkatársak nagy része, mint Csalog Zsolt, Vásárhelyi Judit, Törzsök Erika, Dávid János, Solt Ottília már résztvevő volt. Egy ideig Pass Lajos, aki akkor Lakatos Menyhért lányának, Ankának volt a barátja, is készített interjúkat Bács-Kiskun megyében. Kemény próbálta beszervezni az akkor még tényleg maroknyi cigány értelmiség tagjait is. Lakatos Menyhért Szabolcs-Szatmár megyében és Békésben interjúzott és kérdőívezett. Egyetlen interjút készített Choli Daróczi József is. Mire én beszálltam, akkorra Choli már kiszállt.

Kemény Pista és a cigány értelmiségiek között voltak bizonyos feszültségek. A vizsgálat záró tanulmányában szerepel az a mondat, hogy a cigányok életformája alapvetően nem különbözik a hozzájuk hasonlóan szegény körülmények között élő nem cigányok életformájától. Azon belül képeznek sajátos színeket felmutató szubkultúrákat. Ez a cigány értelmiségieknek nem tetszett, mert ők masszívan azt képviselték, hogy igenis van sajátos, a többségi társadalométól alapvetően eltérő cigány kultúra.

A cigányvizsgálat előtti években mindenféle téves álláspontok terjedtek a cigányságról. Voltak, akik úgy gondolták – például Szegő László –, hogy cigánynak csak az oláh cigányok tekinthetők, mert csak ők rendelkeznek, már csak a nyelvhasználatból adódóan is, olyan kultúrával, amely alapvetően tér el a többségi társadalom kultúrájától, és arányuk a cigányságon belül 80%-ra tehető. A cigányvizsgálat egyik legnagyobb eredménye az volt, hogy tisztázta a magyarországi cigányság anyanyelvi megoszlását; egyértelműen kiderült – bár a cigány értelmiségiek ezt is kétségbe vonták –, hogy a magyarországi cigányság csupán 22%-a cigány anyanyelvű, 8%-uk beás, a többi pedig magyar anyanyelvű.

Baranyai útjaim során többnyire Kisbalázs György barátomnál szálltam meg, aki Pécs Nagyárpád nevű településrészén lakott egy családi házban. Amikor Baranyában dolgoztam, ő volt a magyar szakos felügyelő a járásnál. Néhány évvel korábban még a Pécsi Szénbányáknál dolgozott, mert 56-ban tagja volt Pécsváradon a Forradalmi Bizottságnak, és lesítették, majd internálták Tökölre. Tanítani nem mehetett vissza, a bányánál segédmunkásként helyezkedett el. Annak ellenére alakult így a sorsa, hogy a Forradalmi Bizottság tagjaként az akkori járási párttitkár életét gyakorlatilag ő mentette meg. Szólt neki, hogy ad egy kocsit, és azzal húzzon el minél előbb és minél messzebbre, mert tudta, hogy ki akarják nyírni.

A hetvenes évek elején borzasztó rossz volt a közlekedés. A kisebb helyekre egy nap legfeljebb két busz ment. Mentem például Szőkebe, amely Görcsönyhöz tartozó társközség volt az akkori besorolás szerint. A társközségesítés, illetve az a településpolitika, ami a falvak felét lényegében halálra ítélte, akkor indult be, amikor én népművelősködni kezdtem Baranyában. A főnököm, az akkori járási felügyelő megkapta azt a feladatot, hogy népművelési szempontból jelölje ki a körzethatárokat, hozzon létre körzetközpontokat. Bár a településrendezési koncepció csak 1971-ben született meg, a C kategóriás településekre már akkor sem adtak ki építési engedélyt; nem lehetett új házat építeni. Kétségtelen, hogy a kitelepítés, és a téjesítés miatti menekülés nagyon megcsapolta a falvak lakosságát. A kis lélekszámú településeken nem volt semmiféle infrastrukturális fejlesztés, rohadtak le szépen. Ennek lecsapódása volt az is, hogy egy kisebb faluba, ami társközségi besorolás kapott, nem nagyon lehetett tömegközlekedéssel eljutni.

Az egyik fontos dolog, amivel a kutatás során szembesültem, az volt, hogy ennek a településpolitikának milyen kézzel fogható negatív hatásai vannak, hogy hogyan eredményez igen jelentős különbségeket korábban többé-kevésbé azonos helyzetű falvak között. Pusztán azon az alapon is, hogy az egyiket társközségnek sorolták be, a másikat pedig körzeti központnak. Az is látszott már akkor, hogy a különbségeknek ez a besorolásból adódó növekedése milyen erős társadalmi szelekciós mechanizmusoknak ágyaz meg. A társközségekből a jobb társadalmi helyzetű családok igyekeznek elköltözni, és helyükre olyan szegény családok, köztük jelentős számban cigányok is, költöznek, akiknek nincs más választásuk.

Baranyában már hosszabb ideje főként beás cigányok éltek. Megélhetésüket alapvetően a teknővájás biztosította. A vizsgálat során végigkövethettem, és ezt egy esettanulmányban meg is írtam, hogy hogyan sorvadt el ez a mesterség, milyen tényezők hatására voltak kénytelenek feladni ezt a munkát és ezzel együtt azt a vándorló életmódot is, ami ezzel a megélhetési formával együtt járt. A beások mellett oláh cigányokkal is találkoztam; a két csoport között alapvető különbségeket tapasztaltam. Az elnyomott és lenézett kisebbségek egyik jellegzetessége, hogy magán a kisebbségen belül is igyekeznek a meglévő különbségekből kiindulva hierarchiát felállítani, és ebben a hierarchiában a saját alcsoportjukat feljebb, a többi alcsoportot pedig lejjebb elhelyezni. Az egyik alapélményem az volt, hogy a beások az oláh cigányokról, az oláh cigányok pedig, akiket Baranyában kolompároknek vagy varázsló cigányoknak is neveznek, a beásokról nyilatkoztak lenézően.

A beások körében erős parasztizálódást tapasztaltam. Nagyon sok helyen úgy éltek, mint a szegényebb falusi emberek általában. Volt munkahelyük, amellel volt háztájijuk, állatot tartottak. Ezzel szemben például Borsod-Abaúj-Zemplén megyében ezeket a jeleket nem lehetett tapasztalni. Baranyában sok olyan beás cigány családdal találkoztam, akik saját erejükből költöztek be falvakba, mert ki akartak törni a telepekről. A mobilizálódás elején állóknál gyakori jelenség, hogy szembefordulnak a kibocsátó közösséggel, azzal a közeggel, amelytől meg akarnak szabadulni. Ebben az értelemben az öngyűlölet különböző formái is megjelennek. De kiderült számukra, hogy hiába művelik rendesen a kertjüket, nem olyan könnyen fogadják el, mert továbbra is cigánynak tartják őket. Hiába mentek el nagyon tudatosan egy olyan faluba, ahol előtte még nem éltek cigányok, a kedvezményes hitellel cigánycsaládok sora követte őket, amit úgy ítélték meg, hogy az ő esélyeiket rontják.

Azt is el kell mondanom, hogy amikor megjelentem egy telepen, öt perc múlva garantáltan megjelent egy rendőr, és igazoltatott, hogy mit keresek ott. Ki volt nekik adva, hogy szemmel kell tartaniuk a telepeket, és bárki idegen ott megjelenik, akkor ellenőrizni kell. Ha egy nem cigány ember, pláne értelmiségi kinézetű, bement egy cigány telepre és ott beszélgetni kezdett az emberekkel, az már önmagában gyanús volt. Annak se örültek a hatóságok, hogy hírét vihették, hogy egy-egy telepen micsoda állapotok uralkodnak. Azokban az években a rendőrség minden szintjén volt egy cigányvonal. A cigányokra rendőri szempontból sokkal nagyobb figyelem összpontosult, mint a nem cigányokra. Szinte minden telepen megvoltak a rendőrségnek a beépített emberei – segédrendőrök, besúgók –, akik azonnal jelentették, ha valami gyanúra okot adó esemény történt. Például azt is, ha idegen jelent meg a telepen. Mondani se kell, hogy ez folyamatos rendőri ellenőrzés és felügyelet milyen negatív hatásokat eredményez az érintett közösségekben.

Az Üszögpusztai telep Pécs gyárvárosi részén újabb keletű képződmény volt, mesterséges úton, hatósági kényszerítés eredményeként jött létre. Az ott élő beásokat korábbi helyükről felsővezeték építés miatt telepítették ide, ahol már élt egy kis oláh cigány közösség. Ez a

hatósági összetétel nem tett jót egyik közösségnek sem, mindkettő helyzetét tovább rontotta. Ezen a telepen rendszeresen voltak olyan razziák, hogy az éjszaka közepén megjelent több autónyi rendőr, körbefogták a telepet, mindenkit felébresztettek, és úgy ahogy voltak, hálóingben, az igazolványukkal együtt kiállították őket a putrijuk elé igazoltatásra. Azért tudott a telepen azonnal megjelenni a rendőr, mert minden telepen volt egy megbízott cigány, aki kis előnyökért együttműködött, de ha nem akart személyesen ő menni, akkor elküldte a gyereket.

Már 1971-ben felfigyeltem arra, hogy ezek a kis baranyai falvak egyre jobban kezdenek elcigányosodni. A korábban ott élő birtokos parasztok látták, ha nem mozdulnak, a faluban nem sok jövőjük van. A kedvezményes kölcsön, aminek a segítségével a cigányok öreg parasztházakat vásárolhattak a csökkenő lélekszámú falvakban, az elköltözőknek is nagy segítség volt, mert anélkül senki sem vette volna meg a házukat. Hangsúlyozni kell azt is, hogy ez a szelektív beköltözési folyamat nemcsak a cigányokat érintette. Ismerek olyan falvakat, ahonnan a magasabb társadalmi státuszúak ugyanúgy elköltöztek, a helyüket ugyanúgy szegények vették át, de az utóbbiak között nem voltak cigányok.

1987-ben végeztem egy kutatást, az volt a címe, hogy elcigányosodó kistelepülések. A kutatás hat baranyai és négy borsodi településen folyt. Olyan, szerepkör nélkülinek besorolt településeket választottam ki, ahol már semmilyen intézmény nem működött, nem volt tanács, bezárták az iskolát, a téesz-központ elköltözött és a lakosságnak legalább az egyharmada cigány volt. Bár az alapfeltételek azonosan voltak Baranyában és Borsodban, nagyon nagy különbségek mutatkoztak a két megye települései között. A kutatás keretében valamennyi településen részletesen felmértük a háztáji gazdálkodás szintjét az összes háztartásra kiterjedően. Mindkét megyére igaz volt, hogy egy-egy településen belül a nem cigányok átlagos mennyiségi mutatói jobbak voltak, mint a cigányoké. De ami ennél sokkal érdekesebb: a baranyai beás cigányok gazdálkodási szintje magasabb volt, mint a borsodi nem cigányoké.

Én ezeket a különbségeket annak tulajdonítom, hogy a dél-dunántúli térséget sokkal jobban áthatotta a polgárosodás már a kiegyezés utáni időktől kezdve, mint az észak-magyarországi régiót. A polgárosodás nem csak a polgárosodó családok életformájára gyakorolt hatást, hanem az emberek közötti viszonyokra is. Borsodban viszont sokkal inkább fennmaradtak a rendies viszonyok. Az emberek számára fontos, hogy a mindennapi érintkezésben a legkisebb társadalmi különbségeket is folyamatosan hangsúlyossá tegyék. Ezáltal a viszonyrendszer megmerevedik, és sokkal kevesebb lehetőséget kínál az alul lévőknek a felkapaszkodásra. Borsodban nagyon sok cigány muzsikusbanda működött, bálokon, lakodalmakban zenéltek; de ez csak alkalmi munka volt, belőle megélni nem lehetett. A muzsikuskok is eljártak például aratni vagy cséplőgéphez etetni. Mégsem tekintették őket egyenrangúnak még a hasonló munkákból élő nem cigány szegényparaszttal, agrárproletárokkal sem.

Makkoshotykán az 1987-es kutatás során kiderült, hogy ott a cigány családok jelentős része évek óta vállal művelésre viszonylag nagy szőlőterületeket a közeli állami gazdaságtól. Minden kézi munkát a családtagok végeztek, a gazdaság biztosította a rendszeres permetezést, szüret után átvette a megtermelt szőlőt, a permetezés költségeit levonta és a többit kifizette. Így az érintett családok viszonylag jelentős jövedelemhez jutottak. Ma már ez nem létezik, mert a viszonyok megváltoztak, és az új tulajdonosok a cigányokra legfeljebb napszámosként tartanak igényt. Megszűnt egy, az akkor nagyhatalmú állami gazdaság irányításával és szervezésében működő, kooperációs rendszer, amelyben a cigányok is megtalálhatták a helyüket és számításukat. Helyette nincs semmi, ami ugyanezt az integráló funkciót

betölthetné. Makkoshotyka nincs messze a hírhedt Olaszliszkától. Mégis, az olaszliszkai szőlőbirtokos – melleleg neves történész – Ungváry Krisztián nemrég arról érkezett egy vitacikkben, hogy a cigányoknak végre meg kellene tanulniuk gazdálkodni, mert ez az egyetlen esélyük. Holott látjuk a közeli példát, hogy amikor volt értelme, megtanulták. „Kapáltunk, dolgoztunk, úgy éltünk, mint a szegény agrárproletárok, de mi azért nagyon le voltunk nézve” – mesélte a két háború közötti időszakról egy forró cigányasszony. Mindezt a mindennapi érintkezés során megtapasztalt kommunikációból és metakommunikációból szűrte le. Ez a rendies érintkezési mód láthatatlan falakat épít, amelyek ellene dolgoznak a kitörési váagnak és az azt célzó erőfeszítéseknek. Baranyában ez a megkülönböztetési igény sokkal kevésbé volt meg, a társadalmi csoportok közötti ellentétek, ha voltak is, sokkal szelídebb mederben folytak, és ez ma is így van. Én azt is, hogy Baranyában a rendszerváltás után sokkal sikeresebbek voltak a cigány gyerekek iskoláztatási esélyeit javítani szándékozó próbálkozások, mint másutt az országban – Gandhi Gimnázium, Collegium Martineum.[15] stb. –, jelentős mértékben ennek tulajdonítom.

De nagyon messzire elkalandoztunk az 1971-es cigánykutatástól. Amíg folyt a kutatás, minden kedden összegyűltünk a Szociológiai Intézetben. Szelényi Iván, aki ott főállású kutató volt akkor, följánlotta erre a célra a szobáját a Keménynek, mert a Pistának nem volt ott saját szobája, noha a cigányvizsgálat lebonyolításának idejére odavették állásba.

A nagy botrány Kemény körül 1970-ben tört ki, amikor a szegénykutatás eredményeiről egy szűk szakmai közönség előtt előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián. Nagyon tárgyyszerűen ismertette az eredményeket.[16] Ebben az előadásban két olyan dolgot állított, ami a hatalomnak nagyon nem tetszett. Az egyik, hogy nyilvánosan kimondta: vannak szegények. A gyakorlat ekkor az volt, hogy kutatni bármit lehetett, de a hatalom magának vindikálta a jogot, hogy eldöntse, ebből mit és hogyan lehet nyilvánosságra hozni. A másik pedig, hogy van strukturális, vagyis a rendszer működésének logikájából eredő szegénység is. Kemény szerint külön kell választani azokat, akik csak átmenetileg élnek nehezebb körülmények között azoktól, akik örökletesen szegények, a korábbi szegények leszármazottai és ebből a körből sose tudnak kitörni, másfelől a rendszer működése is ráerősít arra, hogy ők szegények is maradjanak. A hivatalos álláspont Magyarországon az volt, hogy az országban nincsen szegénység, mert ezt a kérdést a szocializmus megoldotta. Ha netán itt-ott találunk szegényeket, az az ő hibájuk, mert minden lehetőség megvan arra, hogy munkaviszonyuk legyen, dolgozzanak, és abból meg tudjanak élni.

Keményt az akadémiai előadás után Illés János, annak az osztálynak a vezetője a KSH-ban, ahol a szegénységvizsgálat folyt, behívatta, felelősségre vonta, majd a vizsgálat anyagait elzárták egy pánccszekrénybe.

Folytatódott azzal, hogy Kulcsár Kálmán, a Szociológiai Intézet igazgatója megtiltotta Keménynek, hogy a továbbiakban megtartsa ezeket a keddi összejöveteleket az intézetben. Kulcsárnak az sem tetszett, hogy Kemény 23–30 éves fiatalokat gyűjtött maga köré, akik a terepmunkát végezték, és akiket Kulcsár szerint Kemény ideológiailag „mérgezett”. Tudniillik nem csupán arról volt szó, hogy megbeszéljük a kutatás aktuális tennivalóit, hanem Kemény arra is törekedett, hogy valamiféle szociológiai képzést is adjon nekünk. Nekem is ez volt a szociológiai iskolám.

Amikor kitiltották a kutatással kapcsolatos összejöveteleinket a Szociológiai Intézetből, Kemény lakásán gyűltünk össze. Később a nagy érdeklődés miatt már nem fértünk be Kemény lakásába, és akkor párhuzamosan a Solt Ottília lakásán is tartott szemináriumokat.

Mellesleg más kutatásaihoz is kapcsolódtak ilyen, szeminárium jellegű rendszeres összejövetelek. A gazdasági vezetők-kutatásban elsősorban közgazdasági egyetemet végzett fiatalok vettek részt, köztük Bauer Tamás, Soós Károly Attila, Galasi Péter; Laki Mihály, és ők egy külön kört alkottak. Így nagyon sok emberre volt hatással.

Kemény szemináriumai szép lassan szisztematikus, informális képzéssé alakultak át. Végigment a teljes magyar társadalomtörténeten, végigment a szociológia legfontosabb irányzatain, legjelesebb alkotóinak életművén. Olyan fontos szerzőkkel is megismertetett, akiről addig nem nagyon hallhattunk, mert a hivatalos oktatásból szinte teljességgel hiányoztak. Ilyen volt pl. Bibó István vagy a történész Hajnal István. Hajnal művei a munkások és a technika viszonyára irányuló kutatások kapcsán is előkerültek. Hosszan elemeztük például az „Első gépek” című tanulmányát, amely arról szól, hogy a középkori kézművesség hogyan alapozta meg az ipari forradalom olyan, nagy jelentőségű találmányait, mint a szövőszék.

A szemináriumon elhangzottakból összeállt egy szisztematikus rendszerkritika. Az alapkérdés akkoriban az volt, hogy hogyan rétegződik a magyar társadalom; miből adódnak a társadalmi különbségek, melyik társadalmi csoportnak milyen esélyei és lehetőségei vannak. Kemény előadta az életforma-csoport elméletét. A hivatalos álláspont az volt, hogy ami társadalmi különbség felfedezhető, az a munkamegosztásban elfoglalt hellyel függ össze, abból adódik. A KSH kategóriákba sorolta a lakosságot: vezető beosztásúak, alkalmazottak, értelmiségiek, munkások, szakmunkások, betanított és segédmunkások, mezőgazdaságiak, kétlakiak és volt még egy „egyéb” kategória is.

Kemény ezt a felosztást nagyon kritikusan közelítette meg. Egy finomabb szerkezetet próbált meg felvázolni. Azt mondta, hogy az emberek életformáját nem csupán a munkamegosztásban elfoglalt jelenlegi helyük határozza meg, hanem az is, hogy honnan, milyen környezetből, családból jöttek. Azt is hangsúlyozta, hogy nem csak az fontos, hogy mit csinálnak az emberek a főállású munkahelyükön, hanem az is, hogy mit csinálnak a munkaidőn túl. Nem mindegy, hogy a gyári munkás a munkaidő után a szakmájában fuszlik-e, vagy hazamegy a családi házas övezetbe vagy az agglomerációs falujába, és ott háztájizik. Számos olyan társadalmi jelenség, ami a hivatalos felfogás szerint leegyszerűsítő magyarázatot kapott, Kemény elmélete szerint részleteiben is feltárható volt. Kemény mindig azt hangsúlyozta, hogy meg kell próbálni megérteni az emberi magatartásoknak a szokásokból és az életformából adódó értelmét.

Abban az időben kritikusan beszéltek például arról, hogy micsoda elavult, konzervatív irracionális attitűd jele a falusi családi házakban található tisztaszoba, amit nem használnak; a család önmagát szorítja ki a konyhába. Kemény szerint ezt nem lehet kívülről kritizálni annak megértése nélkül, hogy ez a szoba az ő életükben ugyanolyan reprezentatív funkciókat tölt be, mint például egy városi értelmiségi lakásának falán egy grafika.

Pista nyíltan vállalta azt a véleményét, hogy akármennyi baj van is a kapitalizmussal és a parlamenti demokráciával, de létező rendszerek közül mégis ez a legműködőképesebb. Ellentétben a szocializmussal, ahol semmi sem működik rendesen. Igenis a piacgazdaság és a parlamenti demokrácia együttese az egyetlen működőképes variáció.

Ez a társaság alapvetően baloldali indíttatású volt, de nagyon súlyos kritikával viszonyult a fennálló rendszerhez. Meg aztán addigra már az ehhez a körhöz tartozók számára teljesen egyértelmű volt, hogy 1956 forradalom volt, és hogy amit a rendszer állít róla, az

szemenszedett hazugság. Kemény a résztvevő hitelességével olyan adalékokat tudott elmondani 56-ról, hogy ha netán valakinek még nem volt egyértelmű, hogy mi történt 1956-ban, akkor annak a számára is egyértelművé válhatott. Azzal, hogy ezt a tudást megkaptuk Keménytől, hatásos szellemi fegyver került a birtokunkba.

Az 1971/72-es és az 1972/73-as tanévet Mező Imre, mai Fiumei, úti 12 évfolyamos szlovák iskolában töltöttem. Ez egy nagyon konzervatív iskola volt, ahova berobbantam a nonkomform viselkedéssel. Első perctől kezdve idegen test voltam a tantestületben. A második évben nyílt összetűzésbe kerültem a tanári kar konzervatív részével. Az történt ugyanis, hogy a diákparlament osztályomba járó tagjai támogatással elérték, hogy bizonyos időkeretben kijárhassanak a városba. Ez akkoriban óriási csodának számított; a tanárok ezt mindenképpen vissza is akarták csinálni. Januárban összehívták a szülőket és elhintették közöttük, hogy így nem tudják ellenőrizni a gyerekeket, és el fognak kanászodni. Történt mindez annak ellenére, hogy a gyerekek tartották magukat ahhoz, hogy a rendszer csak akkor működik, ha a tanulmányi eredmények nem romlanak. A szülők felháborodására hivatkozva megszüntették a szabad szilenciumi rendszert.

Volt még egy „balhém” a tanári karral. Két, érettségi előtt álló lányt ki akartak rúgni azért, mert az egyikük barátja tagja volt valamilyen vallási közösségnek, ahol a közösség tagjai nem ettek húst és elleneztek a katonai szolgálatot. A lányok az iskolában terjeszteni kezdték ezeket a nézeteket, nem ettek húst a napköziben, a fiúknak pedig mondták, hogy milyen hülyeség ez a katonaság. A párttitkár ezt rendszerellenes uszításnak tartotta, és ki akarta rúgani őket. Néhányan a tantestületből próbáltuk a lányokat védeni. Nekem az volt a véleményem, hogy mi közülük hozzá, de ezt nem képviselhettem. Azt a taktikát választottam, hogy amikor kijött a kerületi tanácstól a fontos elvtárs, és megint tantestületi ülést hívtak össze, elmondtam, hogy a kamaszokat mindenféle hatások érik, és eltart egy ideig, amíg ezeket helyre rakják. Ezt én nem tartom súlyosnak, túl fognak jutni rajta. A többség azonban ezt egyáltalán nem így gondolta, és megszületett a döntés, hogy kirúgják ezeket a gyerekeket az iskolából. A kerületi fontos elvtárs, mikor összegezte az értekezlet tanulságait, azt mondta, hogy egyeseknél, mint pl. Havas Gábor, észrevett egy bagatellizálási tendenciát. Ez viszont nagyon súlyos kérdés, amit nem lehet elbagatellizálni! Szóval engem innen kirúgtak.

1972-ben a Népművelési Intézetben Vitányi Iván vezetésével alakult egy kutató részleg, amely hol szerves része volt az intézetnek, hol némi önállósággal Művelődéskutató Intézet név alatt futott. Vitányi fiatal kutatókat toborzott az intézetébe, és én ide kerültem félállásba. Amikor kirúgtak az iskolából, átvettek teljes állásba, és 1990-ig itt dolgoztam. Vitányi Keményt is fel szerette volna venni, de ezt a felsőbbtség megtiltotta, és akkor a Kemény tulajdonképpen maga helyett ajánlott engem.

A cigányvizsgálat záró tanulmánya 1972-ben készült el. Legfontosabb megállapítása talán az volt, hogy a munkaképes korú cigány férfiak 85 %-a munkaviszonyban van, és a foglalkoztatási rátájuk alig alacsonyabb a nem cigány férfiakénál. Ugyanakkor kimutatta, hogy túlnyomó többségük segéd- és betanított munkásként főként azokat az egészségre ártalmas, különösen rossz munkafeltételekkel járó munkaköröket tölti be, amelyeket mások már nem nagyon vállalnak. Azt is hangsúlyozta, hogy azokat a cigányokat, akik a tradícióiknak köszönhetően, a kereskedés és gyűjtögetés különböző módozatainak a variálásából független egzisztenciaként elég jól meg tudnának élni, és nem szorulnának rá az állami „bérrabszolga” státuszra, a hatóságok mindenféle módon akadályozzák ebben a tevékenységükben. A rendőrség rendszeresen zaklatja őket, kötelezik őket, hogy létesítsenek

vállalati munkaviszonyt, nem kapják meg az iparendélyt, vagy csak egy körülhatárolt területre szólót kapnak, ami nagyon behatárolja a lehetőségeiket.

A tanulmányt akkor nem lehetett publikálni, de Zagyva elvtárs, aki a munkát kiadta Keménynek és végig tartotta vele a kapcsolatot a Minisztertanács Tanácsügyi Hivatala képviselőjében, elfogadta a kutatási jelentést és a Tanácsügyi Hivatal a cigányügyi programok megfogalmazása során fel is használta.

A kutatás eredményeiről csak 1974-ben jelent meg a *Valóság*-ban egy tömörített összefoglaló. 1976-ban a Szociológiai Intézet belső kiadványaként jelenhetett csak meg teljes terjedelmében, de ebbe Keménynek már semmilyen beleszólása nem volt. Kemény írásai gépelt másolatokban terjedtek, és mint később kiderült, értelmiségi körökben nagyon sokan olvasták ezeket.

1979-ben került sor a Chartás aláírásgyűjtésre. Az intézetből ketten írtuk alá, a Bucz Hunor meg én. Azok esetében, akik az aláírók közül munkaviszonyban álltak, kiadták a főnökeiknek, hogy beszéljessenek el velük és lehetőleg rúgják ki őket, vagy legalábbis legyen valami szankció ellenük. Vitányi minket is behívott. Elég furcsa volt, mert egyrészt érzékeltetnie kellett, hogy ez helytelen dolog, megkérdezte, hogy mi a véleményünk arról, hogy a névsort beolvasták a Szabad Európa Rádióban. Végül annyi volt, hogy ejnye-bejnye, de nem rúgott ki bennünket. Vitányi sok ellenzékít megvédett, és ha tudott, menedéket adott nekik.

Tulajdonképpen ezzel függ össze, hogy a nyolcvanas években Vitányi megbízta Kenedi Jánost, hogy szedje össze Kemény fellelhető nyomtatásban meg nem jelent kéziratait, amit majd a Népművelési Intézet újra legépeltet és megőriz. Kenedi a megbízatásnak eleget tett, de az újragépelt anyagot végül Vitányi is páncélszekrénybe zárta, és csak a rendszerváltás táján vették onnan elő. Akkor az intézetben működő könyvtárban hozzáférhetővé is tették, de később eltűnt, és senki sem tudja, hogy hova lett. Hasonló gesztus volt Vitányi részéről, amikor Kozák Gyula és Hegedűs B. András – ők is Charta aláírók voltak, és ezért kirúgták őket az előző munkahelyükről – számára lehetővé tette, hogy a korábban elindított, de akkor már a Soros Bizottság támogatásával működő Oral History Archívumot beköltöztessék az intézetbe, és ott intézhessék a programmal kapcsolatos adminisztrációs ügyeket.

Az első kutatás, ami az intézetben a nevem alatt futott, a „Munkások és a technika” volt, amit a Pista még Csepelen kezdett el, de nem tudta folytatni, és most erre megnyílt a lehetőség. A kutatás több, egymástól alapvetően különböző technikai követelményeket támasztó és nagyon eltérő szaktudást igénylő munkahelyen folyt. Most csak egy vonatkozását említem. Két helyen vizsgáltuk a futószalag rendszerű termelés sajátosságait: a csepeli motorkerékpár gyárban és az Ikarusban. Mind a két helyen az derült ki, hogy a futószalag nem az elvárásoknak és az előzetes elképzeléseknek megfelelően működik. A futószalag lényege ugyanis az, hogy a munkafolyamatot gondosan megtervezett módon olyan egyszerű munkafeladatokra darabolják fel, amelyek nagyjából azonosan rövid idő alatt elvégezhetők, és így a munkadarab rövid megállásokkal halad előre, mígnem a végén legördül a késztermék. A vizsgált két üzemben ez egyáltalán nem így működött, mert jóformán semmi sem abban az ütemben történt, ahol történnie kellett volna. Ezt hol az alkatrészhíány, hol az alkatrész nem megfelelő minősége, hol egyéb problémák akadályozták. A munkások nem maradtak a kijelölt munkapostjukon, hanem össze-vissza szaladgáltak, hogy pótolják azt, ami a megfelelő pillanatban és helyen elmaradt. Ettől felborult az előre eltervezett sorrend, és teljes káosz alakult ki. A végeredmény pedig az lett, hogy amikor a motor, illetve a busz legördült a futószalagról, valójában nem volt kész. Magasan kvalifikált szakmunkásoknak túlórában

kellett rendbe tenniük azt, amit a futószalagon elrontottak. A csepeli futószalagról Kemény, az Ikarus futószalagjáról pedig én írtam meg a tanulmányt. De a konklúziók kísértetiesen hasonlóak voltak. A kutatás eredményeiről készült tanulmány egy belső intézeti kiadványban jelent meg, nyilvánosságra nem hozhattuk, a csepeli 1990-ben jelent meg Kemény több munkástanulmányával együtt könyv alakban.

Kemény számára ifj. Schiffer Pál dokumentumfilm-rendező is mentőövet nyújtott. Schiffer még főiskolás volt, amikor leforgatta a „Fekete vonat” című filmjét, ami jelzi szociális érzékenységét. Felkérte a Keményt, hogy szociológusként működjön közre cigányságról szóló dokumentumfilmek készítésében. Így született meg 1974-ben a „Mit csinálnak a cigánygyerekek?”, 1976-ban pedig a „Faluszéli házak”. Az első a cigány gyerekek katasztrófális iskoláztatási helyzetéről, az utóbbi a CS-lakás építési akciók ellentmondásosságáról szóló látlet. Az első film előkészítésében részt vett Solt Ottília és Rupp Kálmán^[17] is. Anyaggyűjtés közben találtak rá a Zala megyei Németfalu határában a cigánytelepen Cséplő Gyurira. Akkor még nem engedték be a cigányokat a faluba. Pista rögtön megérezte, hogy Gyuri nagyon megnyerő személyiség, akire fel lehet építeni egy filmet. Már csak azért is, mert benne megvolt minden szándék, hogy saját sorsán változtasson, és változásokat gerjesszen a saját közösségében is. Schifferrel elhatározták, hogy nem tesznek mást, csak hagyják, hogy Gyuri meglépje azokat a lépéseket, amiket eltervezett, és mindezt filmre veszik. Pista azt gondolta, hogy annak, hogy Gyuri nagyon rokonszenves és nyilvánvalóan nagyon jó képességű ember, komoly hatása lehet.

Ha ma megnézi az ember ezt a filmet, akkor megállapíthatja, hogy a maihoz képest az békés világ volt. Nagyon erős paternalizmus uralkodott; nyilvánvaló volt, hogy Cséplő Gyuri a művezetővel annál a vállalatnál, ahol elhelyezkedett, soha nem lehet egyenrangú. Hagyományosan konzervatív apa–fiú viszony alakul ki kettejük között, de ebben van valami pátyolgató, óvó jelleg.

Mint az már mondtam, Pista erőteljesen hangsúlyozta a cigányvizsgálat záró tanulmányában, hogy a cigányság a falusi szegénység részét képezi, és a nem cigány és a cigány szegények között igazán lényeges különbség nincsen. Van egy jelenet a filmben, amikor Gyuri eljut a Csillaghegyi Téglagyár telepére, ahol a téglagyári munkások laknak. Itt azonnal kiderül, hogy az itteni életmód nem sokban különbözik a cigánytelepétől. A film 1976-ban készült el. Cséplő Gyuri szívbillentyű rendellenességben nem sokkal később, igen fiatalon meghalt. A döbbenetes az, hogy a tüdőszűrés, ahova Gyuri, amikor behívták, rendszeresen elment – van is egy erről szóló jelenet a filmben – alkalmas ennek a szívbillentyű-rendellenességnek a korai diagnosztizálására, de a tüdőszűréskor készülő felvételen nem ezt vizsgálják, hanem a tüdőt. Pedig ha időben észreveszik, meg lehetett volna menteni az életét.

A filmnek jelentős visszhangja volt. Nem csak moziban vetítették, hanem Schiffer végighurcolta a munkásszállásokon is, ahol a vetítést mindig nagy indulatokat kiváltó beszélgetés követte. Schiffer a vitákat is felvette. Az indulatokat a cigányokban az keltette, hogy milyen méltánytalanságok érik őket, a nem cigányokban pedig az, hogy jó, ez a Gyuri, de a cigányokkal általában nagyon sok baj van.

1972-ben a Népművelési Intézetben az első, „Munkások és a technika” című kutatás befejeztével Solt Ottíliával folytattuk a korábban elkezdett, „Gyerekevelés a munkásság különböző rétegeiben” című kutatásunkat. Ekkor még én főállásban tanítottam, és csak félállásban dolgoztam az intézetben. A kutatás első fázisában Csepelen elitszakmunkásokat kérdeztünk, akiknek a gyerekei a Királyerdei Általános Iskola 7.a osztályába jártak. Azért

választottuk a hetedikeseket, mert akkor már valamennyire kialakulnak a továbbtanulással kapcsolatos elképzelések. A három hetedikes osztály közül a matematika tagozatos osztályt választottuk. Nagyjából ugyanebben az időben Csanádi Gábor és Ladányi János végeztek olyan kutatásokat, amelyekben kimutatták, hogy ez a típusú iskolai szelekció egyben nagyon kemény társadalmi szelekció is. Az egyik végén állnak a tagozatos osztályok, amelyekben valamelyik tantárgyat magasabb óraszámban tanítják, és az osztály színvonala a kiemelt tantárgytól függetlenül is magasabb, ide a magasabb társadalmi státuszú családok gyerekei járnak. A skála másik végén állnak a kiegészítő osztályok, oda azért iskolázzák be a gyerekeket, mert értelmi fogyatékosok. Ladányiék meggyőzően kimutatták, hogy az esetek jelentős részében társadalmi szelekcióról van szó, nem pedig arról, hogy a gyerekek fogyatékosok. A szegény családok gyerekei nagyobb valószínűséggel kerülnek ide akkor is, ha nem értelmi fogyatékosok.

A szakmunkáselit-szülők között találtunk munkahelyi mobilitással felemelkedett művezetőt és egy-két üzemvezetőt is. A szülőket két csoportra lehetett osztani. Az egyik csoport tagjai tradicionális munkás vagy iparos családokból, a másik csoport tagjai pedig faluról a városba került szegényparaszti – birtokos paraszti és agrárproletár – rétegekből származtak. Ezek a származási különbségek több, a gyerekek iskoláztatásához köthető különbséget is megmagyaráztak.

A következő fázist a Fővárosi Pedagógiai Intézet égisze alatt csináltuk, ahol Solt Ottília nem sokkal azelőtt helyezkedett el szociológusként. Ebben a fázisban a szegénycsaládok gyermeknevelési szokásait vizsgáltuk. Ezért a XIII. kerületi Tomori utcai iskolában a „resztlí” C osztályt választottuk. A gyerekek nagy része a közeli, Tripolisz nevű, az I. világháború idején épült szociális lakótelep WC nélküli szoba-konyhás lakásaiban élt.

Ebből a kutatásból nőtt ki Ottília híres tanulmánya, „A hetvenes évek budapesti szegényei”, amely végleges formájában 1977-re készült el. Az első gond az volt vele, hogy ezen a címen nem jelenhetett meg még a pedagógiai intézet belső folyóiratában sem. Ott erősen meghúzva, „Szakképzetlen családok” címmel jelent meg. Kenedi János éppen akkor próbált összehozni egy szamizdat kötetet olyan írásokból, amelyeket kicenzúráztak valahonnan. Ottília habozás nélkül odaadta a teljes tanulmányt, ami a gépeléssel sokszorosított *Profil* című kiadványban meg is jelent az eredeti címmel. Ebből rögtön botrány lett, amit még túlélte volna. 1978-ban kiment Párizsba Keményhez – aki 1977-ben elhagyta Magyarországot –, és kivitt egy félig kész tanulmányt, ami Köllő János és Fazekas Károly kutatásához készült, mert érdekelte Kemény véleménye. Visszafelé számos, indexen lévő könyvet hozott magával, másrészt megtalálták ezt a tanulmányt is nála. Rögtön elkobozták és értesítették a Közgazdasági Kutatóintézetet. Aztán 1979-ben a cseh chartásokkal szembeni szolidaritási nyilatkozatot ő is aláírta.

Az évtized végén szerveződött az Oktatókutató Intézet, amelynek vezetésével Gázsó Ferencet bízták meg, aki az MSZMP Társadalomtudományi Kutatóintézetben dolgozott és többek között főnöke volt a feleségemnek és Csákó Mihálynak is. Eredetileg úgy volt, hogy a Pedagógiai Intézet szociológiai csoportját is beolvasztják ide, de Gázsó nem merte átvinni Ottíliát. Ottíliának egyetlen lehetőségként felajánlottak egy iskolai szociális munkási állást Békásmegyeren. Az volt a dolga, hogy a problémás gyerekek családjait gondozza. Egy idő után azt gondolták, hogy ez is veszélyes, és az iskolai könyvtárba helyezték át. Végül onnan is kirúgták, de akkorra már igencsak eszkalálódott az ő ellenzéki tevékenysége.

A Tomori utcai anyagot Ottília dolgozta fel, mert én közben 1974-ben elindítottam a további kutatást ugyanebben a témában, de falusi környezetben, a zselici térségben. Az ibafai kutatás aztán messze túlnőtt ezen a témán és minden beleszámítva több mint egy évtizeden át folyt. Ibfán kívül a körzethez tartozó további községeket: Csebényt, Horváthertelendet, Korpádót és Gyűrűfűt is érintette. Gyűrűfű volt az első település az újkori Magyarország történetében, amely 1972-ben teljesen elnéptelenedett. A településpolitika negatív hatásaira reagálva az ott élők kollektíven úgy döntöttek, hogy elköltöznek. Egyik felük a már városiasodó Szentlőrincre, másik felük Pécsre települt át. Mind a két helyen egy-egy utca jött létre az általuk épített házakból.

A településpolitika természetesen a többi települést is érintette, de azokban sehol nem maradt meg az eredeti faluközösség. A svábokat kitelepítették, helyüket részben a Felvidékről kitelepített magyar családok, részben az ország legkülönbözőbb pontjairól érkező nincstelen agrárproletárok foglalták el, mert azt a lehetőséget, hogy itt a kitelepített svábok földjét, házaikat meg lehet kapni, országosan meghirdették. Az eredeti faluközösségek felbomlásával ezek a települések semmilyen ellenállásra nem voltak képesek. A ki- és beköltözések nem álltak le. A lakónyilvántartó könyvek szerint néhány év alatt az induló népesség három-négyszerese fordult meg ezekben a falvakban. Nem volt a Trianon előtti Nagy-Magyarországnak olyan megyéje, ahonnan ne származott volna ide valaki. Ennek az óriási fluktuációnak a tendenciája az volt, hogy jobb társadalmi pozíciójú emberek elmentek, és a helyüket egyre szegényebbek, egyre alacsonyabb státuszúak foglalták el.

A CS-lakás program kiegészítéseként hoztak egy rendeletet, hogy az egy évig üresen álló házakat kedvezményes kölcsönrel meg lehet venni. Azok számára, akik el akartak innen menni, ez lehetőséget biztosított az ingatlanuk eladására, mert különben senki se vette volna meg és azok számára is lehetőséget jelentett, akik olcsó, önálló lakáshoz akartak jutni. Ebben a térségben ekkor még nagyon kevés cigány élt; ennek ellenére nyugodtan mondhatjuk, hogy ezek a községek is gettókká, zárványokká váltak. Intézményeiket megszüntették, a térszöveteket összevonták, az iskolákat bezárták. A központ távolsága azt is jelentette, hogy a távoli településeket elkerülte minden infrastrukturális beruházás.

A nyolcvanas évek elején megkeresett Juhász Pali, aki akkor a Szövetkezeti Kutatóintézetben dolgozott, hogy a Hunnia Filmstúdióban Simó Sándor kezdeményezése nyomán elindult egy dokumentumfilm program „A paraszti élet változásai” címmel. Ekkor már nagyon erősen kezdtek látszani a háztáji gazdálkodás előnyei, és az is nagyon érdekes volt, hogy a falusi népesség különböző rétegei mennyire tudnak élni ezekkel a lehetőségekkel. A háztáji gazdaságok, amelyeket a térsz nagyban támogatott, a helyi hagyományokra épültek. Amikor Juhász Pali megkeresett, két helyszínt már kiválasztottak a filmhez: Szentest a maga nagyon erős kertészeti hagyományaival és Dunapatajt, ahol Magyar Bálint éppen akkor csinált egy kulák-kutatást. Pali szorgalmazta, hogy legyen egy szegény vidék is, így került a képbe Ibfá. 1982 és 1986 között rendszeresen lejárunk ezekre a helyszínekre. Megvoltak a kiválasztott családok, egyének, ha úgy tetszik, a filmhez főszereplői, az ő életük alakulására különösen figyeltünk, de ha bejött a képbe egy érdekes új szereplő, akkor arra is nyitottak voltunk. Ha volt valami filmhez érdemes esemény vagy fordulat, szóltunk Schiffernek. Közben mindenütt előbukkant egy-egy olyan téma, amely önálló filmért kiáltott. Így született meg a „Földi paradicsom” Szentesen egy főlíás paradicsomtermesztéssel foglalkozó családról. Dunapatajon két film készült: az egyik, „A Dávid család” arról szól, hogy ebben a sokgyerekes családban a birtokos paraszti sorból jött szülők gyerekei milyen utakat járnak be. Az egyik főszereplő már akkor, a 80-as évek közepén, főállású vállalkozó volt; virágkertészettel és fafeldolgozással foglalkozott. Mikor látta, hogy a virágkertészet és

különösen a fafeldolgozás pozíciói romlanak, azonnal váltott, vett egy kötőgépet és elkezdett kötéssel is foglalkozni. A másik, dunapataji témából 1988-ben, közvetlenül a rendszerváltás előtt lett film, „A Dunánál” címmel. Ez arról szólt, hogy mi történt Dunapatajon 1956-ban, és ennek milyen következményei lettek, illetve, hogy miként látják az érintettek a film készítése idején az 56-ban történeteket.

Az ibafai körzetben is két film készült. Az egyik címe „Nyugodjék békében” volt; Racskó néniről, egy Felvidékről idetelepített paraszt néniről szól. Királyrétről, Galánta mellől, ahol igen jó minőségű földjeik voltak, és ahol a parasztok is nagyon erősen polgárosult viszonyok között éltek, kényszerültek ideköltözni az Isten háta mögé, a sárba, a semmibe. Mindez helyrehozhatatlan törést okozott az életükben. A másik film a „Covbojok” volt. Arra épült, hogy a téves meghirdetett egy tehén kihelyezési akciót. A szakosított telepről tetszőleges számban ki lehetett venni teheneket háztájiba. Ez nagyon sok ottani szegény ember fantáziáját megmozgatta, hiszen nem kell indulótőke ahhoz, hogy elkezdjék a vállalkozást. Más kérdés, hogy a konstrukcióban számos csapda volt elrejtve, és ezeket a jelentkezők nem vették, nem vehették észre. Az ország legkülönbözőbb vidékeiről, hányatott előélet után kerültek ide, egyiküknek sem volt komolyabb tapasztalata a tehéntartással. Nem véletlen, hogy a nagyobb tapasztalattal rendelkező helyi gazdák nem láttak fantáziát ebben az akcióban, és fel sem merült bennük, hogy jelentkezzenek. Végül a filmben szereplő valamennyi vállalkozó csődbe ment.

Az interjút készítette, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: Bindorffer Györgyi

Jegyzetek

[1] A budapesti Iparművészeti Főiskola ötvös szakán tanult, majd 1894-ben francia ösztöndíjat kapott. Az ő nevéhez fűződik az első önálló érme kiállítás Magyarországon.

[2] Rippl-Rónai emlékezései/Beck Ö. Fülöp emlékezései. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957.

[3] Bárdos Artúr ([Budapest, 1882](#) – [Buffalo, 1974](#))

[4] Beck András szobrászművész (Alsógöd, 1911 – Párizs, 1985). Először apjánál, majd 1929–1933-ig Kisfaludi Strobl Zsigmondnál, a Magyar Képzőművészeti Főiskolán tanult. 1929-ben rövid ideig Anton Hanak volt a mestere Bécsben. 1930-ban Georg Kolbénál Berlinben folytatott tanulmányokat. A 40-es években született kisbronzai, érmei, expresszív mintázású, feszes kompozíciók. 1945 után több monumentális szobrárt állították föl, melyek eltérnek a kor sematikus igényeitől. Díjai: 1934: a Szinyei Társaság díja a IX. Tavaszai Szalonon; 1943: a Szinyei Társaság nagydíja; 1947: a Szinyei Társaság díja; 1949: Kossuth-díj; 1950: Munkácsy-díj. Forrás: http://artportal.hu/lexikon/muveszek/beck_andras

[5] Paul A. Beck (Budapest, 1908 – Urbana, USA, 1997). A budapesti Műszaki Egyetem elvégzése után tanult a Michigani Műszaki Egyetemen, Polányi Mihálynál a berlini Kaiser William Intézetben és Párizsban. 1945-ben a párizsi Notre Dame egyetem kohászati tanszékét vezette, 1951-ben pedig véglegesen Amerikába távozott.

[6] Beck Judit (1909–1995), festőművész, grafikus. 1926-ban került a budapesti Képzőművészeti Főiskolára, ahol Csók István növendékeként végzett 1930-ban. 1933-ban Berlinben és Párizsban járt tanulmányúton. Budapesten, és 1936-tól Szentendrén élt és dolgozott. 1938–1939-ben Párizsban és Londonban tartózkodott, ahol restaurálással foglalkozott. A második világháború éveiben bekapcsolódott az illegális Kommunista Párt tevékenységébe. Mozgalmi munkáját 1945 után is folytatta. 1935-ben elnyerte a Szinyei Társaság festészeti díját. Munkásságáért 1984-ben a Munka Érdemrend arany fokozatát kapta elismerésül. Forrás:

http://artportal.hu/lexikon/muveszek/beck_judit

[7] Gerevich Tibor (Máramarossziget, 1887 – Budapest, 1954) művészettörténész, egyetemi tanár, művelődéspolitikus, kormánybiztos; az [MTA](#) tagja, a Római Magyar Intézet igazgatója, a Műemlékek Országos Bizottságának (MOB) elnöke; [Gerevich Aladár](#) vívó és [Gerevich László](#) művészettörténész nagybátyja.

[8] Az egyetem 1921-től viselte alapítója, Pázmány Péter esztergomi bíboros érsek nevét. Nevét 1950-ben Eötvös Loránd Tudományegyetemre változtatták.

[9] József Attila: Világosítsd fel. 1936. július-október. A versben: Talán dűnnyögi egy új mesét, fasiszta kommunizmusét.

[10] Közismertebb elnevezése: Molotov-Ribbentrop paktum.

[11] Arthur Koestler (Budapest 1905 – London, 1983), író, újságíró, társadalomfilozófus.

[12] London: Jonathan Cape, 1943. Magyarul: Érkezés és indulás, Budapest: Osiris Kiadó, 2000.

[13] Hajdu Tibor (szerk.): Károlyi Mihály levelezése V. 1945–1949. Budapest: Napvilág Kiadó, 2003.

[14] Feldobott kő, 1968. Ezek a kényszermosdatások az 1950-es években és a 1960-as évek elején rendszeresen folytak.

[15] Hendl Péter és Derdák Tibor alapították a Mánfán működő Collegium Martineumot azzal, hogy ez egy olyan kollégium legyen, ahova begyűjtik a tehetséges, általános iskolát elvégzett gyerekeket, hogy azután szétküldjék őket különböző gimnáziumokba.

[16] A szegénységről. In: Kemény István: Szociológiai írások. Budapest: Replika kör, 1992. 79–84.

[17] 1975-ben emigrált az Egyesült Államokba.

HAVAS GÁBOR

szociológus, ny. főmunkatárs, MTA Szociológiai Kutatóintézet

havas.gabor@chello.hu

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1967-ben végzett magyar–népművelés szakon. 1996-ban védte meg a szociológia tudományokban írott kandidátusi értekezését.

1973 és 1990 között a Népművelési Intézet tudományos munkatársaként dolgozott. 1990 és 1994 között országgyűlési képviselő volt. 1995-től 1999-ig a Wesley János Lelkészképző Főiskola szakvezető főiskolai tanáraként működött. 1995 és 2006 között az MTA Szociológiai Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa volt. 2000 és 2008 között a Romaversitas Alapítvány tanulmányi igazgatójaként is működött.

Roma közösségek körében végzett szociológiai vizsgálatainak eredményeit számos kötetben publikálta önállóan, illetve társszerzőkkel.

Publikációk

Könyv

Bucz Hunor – Havas Gábor 1981: *Helyzetkép az amatőr színjátszó mozgalomról*. Budapest, Művelődéskutató Intézet.

Solt Ottília 1998: *Méltóságot mindenkinek* (válogatta és szerkesztette Eörsi János, F. Havas Gábor, Kemény István). Budapest, A *Beszélő* politikai és kulturális folyóirat kiadása.

Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona 2002: *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest, Oktatókutató Intézet–Új Mandátum Könyvkiadó.

Havas Gábor – Liskó Ilona 2006: *Óvodától a szakmáig*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet–Új Mandátum Könyvkiadó.

Havas Gábor – Horváth Stefánia – Kis Mária Ildikó – Lengyel Gabriella – Limbacher Tivadar – Pásztor Zsuzsanna – Varga Ábel – Zakariás Ildikó 2007: *Utak a felsőoktatásba – roma mobilitási pályák és a támogató intézmények*. Budapest, Erasmus Kollégium Egyesület.

Könyvfejezet

Havas Gábor 1982: Késelés. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Műhelysorozat 3. Budapest, Művelődéskutató Intézet. 9–14.

Havas Gábor 1982: A Baranya megyei teknővájó cigányok. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Műhelysorozat 3. Budapest, Művelődéskutató Intézet. 61–140.

Havas Gábor 1982: Korábbi cigány foglalkozások In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Műhelysorozat 3. Budapest, Művelődéskutató Intézet. 161–180.

Havas Gábor 1982: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Műhelysorozat 3. Budapest, Művelődéskutató Intézet. 181–202.

Havas Gábor 1987: Vadkelet. In: Pelle János (szerk.): *Magyar mozaik '86*. Budapest, Minerva.

Politikai stílusgyakorlatok kezdőknek (Fülöp Endre álnéven). *Beszélő*, 1988/ 23. In: Beszélő összkiadás III. kötet, AB Beszélő Kiadó, 1992.

Kemény István – Havas Gábor 1996: Cigánynak lenni. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, Tárki–Századvég. 352–380.

Havas Gábor – Kemény István 1997: A magyarországi romákról In: Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (szerk.): *Kisebbségpszichológia: Szöveggyűjtemény egyetemi és főiskolai hallgatók számára*. Minoritás könyvek 4. Budapest, ELTE Kisebbségpszichológiai Tanszék. 153–169.

Havas Gábor 1997: A cigány közösségek történeti típusairól. In: Vajda Imre (szerk.): *Periférián. I. kötet. Roma szociológiai tanulmányok*. Budapest, Ariadne Alapítvány. 80–108.

Havas Gábor 1997: Kell-e kérdőjel? In: Vajda Imre (szerk.): *Periférián. II. kötet. Kérdések és válaszok*. Budapest, Ariadne Alapítvány. 32–36.

Blaaha Márta – Havas Gábor – Révész Sándor 1997: Nyerőviszonyok – roma politikatörténet.

In: Vajda Imre (szerk.): *Periférián. II. kötet Kérdések és válaszok*. Budapest, Ariadne Alapítvány. 158–184.

Havas Gábor 1999: Cigányok a szociológiai kutatások tükrében. In: Kemény István (összeáll.): *A cigányok Magyarországon*. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. I. Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika.) Budapest, MTA. 21–44.

Havas Gábor 1999: A kistelepülések és a romák. In: Kemény István (összeáll.): *A cigányok Magyarországon.* (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. I. Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika.) Budapest, MTA. 163–204.

Havas Gábor 2000: Hagyományos mesterségek. In: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák.* Változó világ sorozat 31. Győr, Útmutató Kiadó. 85–90.

Havas Gábor 2000: Szociológiai kutatások. In: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák.* Változó világ sorozat 31. Győr, Útmutató Kiadó. 111–117.

Havas Gábor 2002: On Sociological Studies about the Roma In: Kállai, Ernő (ed.): *The Gypsies/The Roma in Hungarian Society.* Budapest, Teleki László Foundation. 18–23.

Havas Gábor 2002: The School as Breakout Point. In: Kállai, Ernő (ed.): *The Gypsies/The Roma in Hungarian Society.* Budapest, Teleki László Foundation. 79–106.

Havas Gábor 2002: A cigány tanulók elkülönítése az általános iskolában. In: Reisz Terézia – Andor Mihály: *A cigányság társadalomismerete.* Pécs, Iskolakultúra. 151–172. p.

Havas Gábor 2008: Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Fazekas Károly – Köllő János – Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv 2008 a magyar közoktatás megújításáért.* Budapest, Ecostat. 121–138.

Havas Gábor 2009: A felsőoktatáshoz kapcsolódó esélyegyenlőségi programok In: Törzsök Erika – Paskó Ildi – Zolnay János (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2008: Út a radikalizmusba.* Budapest, EÖKIK.

Tanulmányok

Havas Gábor 1971: Megjegyzések egy pedagógiai tanulmányhoz. *Valóság* 1971/8.

Havas Gábor 1973: A munkásgyerek, a munkásszülő és az iskola. *Szociológia*, 1973/4.

Havas Gábor 1976: Faluba, faluvá növekedés – Egy kivételtől. In: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról.* MTA Szociológiai Intézetének kiadványai, Budapest.

Havas Gábor 1976: A tradicionális szakmunkás a vegyiparban. *Kultúra és közösség*, 1976/8.

Havas Gábor – Kardos László 1976: *Alkalmazott technika és munkakultúra.* Népművelési Intézet.

Havas Gábor 1980: Ibafa. *Kultúra és közösség*, 1980/4.

Havas Gábor 1982: A kulturális hátrányos helyzetről, *Medvetánc*, 1982/2–3.

Havas Gábor –Solt Otília 1983: Signes particuliers: Tzigane. *Autrement*, Á l Est hors serie No 2. 1983, 79–84.

Havas Gábor 1984: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. *Medvetánc*, 1984/2–3.

Havas Gábor 1984: A magyarországi cigányok művelődési viszonyaira vonatkozó kutatások. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1984/2.

Havas Gábor – Kardos László 1984: Az idénymunka problémái, *Szociálpolitikai Értesítő*, 1984/2.

Havas Gábor 1988: Des Tziganes heureux? *Autrement*, Budapest hors-serie No 34. 1988.

Havas Gábor 1989: A cigány közösségek történeti típusairól, *Kultúra és közösség*, 1989/4.

Havas Gábor 1994: *A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban*. Kandidátusi értekezés.

Havas Gábor – Kemény István 1995: A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle* 1995/3. 3–20.

Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor 1998: A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren, *Kritika*, 1998. 3. 31–33.

Havas Gábor 1998: Miss Marple és az anyagi tények. *Beszélő*, 1998/5. 44.

Havas Gábor 2000: Kitörési pont: az iskola. *Beszélő*, 2000/11. 50.

Havas Gábor – Lengyel Gabriella 2001: *Kisebbségi kérdések a felsőoktatásban*. Kutatás a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa megbízásából. 2001.

Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona 2001: *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Kutatás közben, No. 231. Budapest, Oktatókutató Intézet.

Havas Gábor 2004: Halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek – és az óvoda. *Iskolakultúra*, 2004/4. 3.

Havas Gábor – Liskó Ilona 2005: *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Kutatás közben, No. 266. Budapest, Oktatókutató Intézet.

Havas, Gábor 2005: Introduction to Otília Solt's article. *Review of Sociology*, Vol. 11 (2005) I. 105–107.

Havas Gábor – Zolnay János 2010: *Az integrációs oktatáspolitikai hatásvizsgálata, kutatási záró tanulmány*. Budapest, OKM–NEFMI.

Szakértői anyagok

Havas Gábor –Kemény István – Simonovits András – Hegedüs József –Tosics Iván 1994: Az SZDSZ választási programjának *Szociálpolitika, társadalombiztosítás, lakásügy* című fejezete. Budapest.

Egyéb publikációk

F. Havas Gábor: Az elcigányosodó kistelepülések társadalma. *Magyar Nemzet*, 1989.február 13. (Murányi Gábor interjúja F. Havas Gáborral.)

F. Havas Gábor – Ladányi János – Liskó Ilona – Szelényi Iván: Csenyete iskolát akar! *Magyar Nemzet*, 1989. szeptember

F. Havas Gábor: A csenyetei helyzet, *Beszélő*, 1989. november 20.

F. Havas Gábor: Hány ember fér el egy szobában? *Beszélő*, 1990/2.

F. Havas Gábor – Liskó Ilona: Merre tart Kelet-Európa? *Beszélő*, 1990/7.

F. Havas Gábor: Hajléktalanítás. *Beszélő*, 1990/9.

F. Havas Gábor: Ultima ratio. *Beszélő*, 1990/11.

F. Havas Gábor: Ezzé lett magyar hazátok. *Beszélő*, 1990/16.

F. Havas Gábor: Csábító ígérek tárháza. *Beszélő*, 1990/20.

F. Havas Gábor – Solt Ottília: Távolság Afrikától. (A menekültekről.) *Beszélő*, 1990/25.

F. Havas Gábor: Népjóléti terepszemle. *Beszélő*, 1990/32.

F. Havas Gábor: A véletlenek furcsa egybeesése, *Beszélő*, 1990/40.

F. Havas Gábor: Négy-öt IFA összehajol. Elcsábítva és elhagyatva. *Beszélő*, 1990/43.

F. Havas Gábor: Fenn az ernyő. *Beszélő*, 1990/49.

F. Havas Gábor: A nemzeti küldetés, *Beszélő*, 1991/1.

F. Havas Gábor: Hogyan lesz a kevésből valami. (A társadalombiztosításról.) *Beszélő*, 1991/3.

F. Havas Gábor: Ereszd be a tótot, majd kiver a házból.(Az önkormányzatokról.) *Beszélő*, 1991/12.

F. Havas Gábor: Nyugvóponton? (A főváros és a kerületek megállapodásáról.) *Beszélő*, 1991/13.

F. Havas Gábor: Urrak a papok. (Az egyházi ingatlanokról.) *Beszélő*, 1991/19.

F. Havas Gábor: Flúgos futam. (Az önkormányzatok tulajdonába kerülő vagyontárgyakról szóló törvényről.) *Beszélő*, 1991/29.

F. Havas Gábor: Csenyete blues. *Beszélő*, 1991/31–32.

F. Havas Gábor: Dombra föl, völgybe le. Mi újság a Zselicben? *Beszélő*, 1991/33.

F. Havas Gábor: Rendőrszociális piacgazdaság. *Beszélő*, 1991/50.

F. Havas Gábor: A költségvetési csata. *Beszélő*, 1992/2.

F. Havas Gábor: Kifinomult jogfosztás. (Az új Munka Törvénykönyvéről.) *Beszélő*, 1992/6.

F. Havas Gábor: Birtokháborítás – A tb és az ő vagyona. *Beszélő*, 1992/7.

F. Havas Gábor: Hogyan juttassunk csődbe önkormányzatokat? *Beszélő*, 1992/12.

F. Havas Gábor: Új nemzeti közmegegyezés felé. Irány: Makkoshotyka! *Beszélő*, 1992/17.

F. Havas Gábor: Lehet-e címe, kinek nincs lakása? *Beszélő*, 1992/21.

F. Havas Gábor: ...még az ág is (A lakáskölcsön tartozásokról.) *Beszélő*, 1992/24.

F. Havas Gábor: Éljenek a magzatvédők, vesszenek a feministák! *Beszélő*, 1992/25–26.

F. Havas Gábor: Hézagmentes eljárás. (Az Újcsaköről.) *Beszélő*, 1992/51–52.

F. Havas Gábor: A szociális örvény (Szociális igazgatás és ellátás.) *Beszélő*, 1993/1.

F. Havas Gábor: Az idő rostája. *Beszélő*, 1993/9.

F. Havas Gábor: Földhöz ragadt gondolatok. (Jogalkotási káosz a mezőgazdaságban.) *Beszélő*, 1993/16.

F. Havas Gábor: Flaszteren tenyésző népi gondolat. *Beszélő*, 1993/20.

F. Havas Gábor: Nehéz szülés. Megalakultak a tb önkormányzatok. *Beszélő*, 1993/25.

F. Havas Gábor: Közhasznú kényszer. *Beszélő*, 1993/48.

F. Havas Gábor – Horváth Aladár: A kilakoltatás. *Népszabadság*, 2001. november 24.

BINDORFFER GYÖRGYI

A Társadalmi Együttélés szerkesztője,

PhD, tudományos munkatárs, Alapvető Jogok Biztosának Hivatala

Bindorffer.Gyorgyi@ajbh.hu

Polányi díjas (2002) kulturális antropológus, szociológus, kisebbségkutató; az ELTE Kulturális Antropológia Tanszék, valamint az ELTE Szociológiai Intézet megbízott oktatója (1996–2004); 2000–2009 között a Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa, 2007-től az Országgyűlési Biztos Hivatalának munkatársa. Könyvei: Kettős identitás – etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban (2001); Wir Schwaben waren immer gute Ungarn (2005), Változatok a kettős identitásra (2007); Nemzetiség, politika, nemzetiségpolitika – Nemzeti és etnikai közösségek kisebbségi önkormányzati autonómiája Magyarországon (2011).